

İttihat Terakki'den Kemalist Döneme Ermeni Malları

Mehmet Polatel*

GİRİŞ

Ermeni soykırımı sırasında ve sonrasında sorulan “Ermeni mallarına ne oldu?” sorusu çeşitli kaynaklarda, özellikle resmi tarih söylemini yansıtan çalışmalarda sıklıkla incelendi. Devletin resmi söylemi, soykırım konusundaki inkâr ve manipülasyonda olduğu gibi, malların devlet kontrolünde titizlikle korunduğu, satılması zaruri olanların ise bedellerinin sahiplerine ödendiği ve geri dönüş kararnamesi ile geri dönen Ermenilere ‘olağanüstü’ koşullara rağmen iade edildiği üzerineydi. Bu çalışmaların genel tezi, ‘Mütareke Dönemi’ olarak adlandırılan Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kurulan İstanbul hükümetlerinin, Ermenilerin geri dönüşü ve malların iadesi konusunda aldıkları kararlarla Ermeni malları meselesinin sonlandığı yönündedir. Bu yazı, resmi devlet söylemine sirayet etmiş bulunan iki temel argümana karşı konumlanmaktadır. Birinci argüman, Osmanlı Devleti’nin ‘tehcir’ boyunca malların korunması yönünde titiz davrandığı ve malları sahiplerine iade etmeye yönelik politikaları yürürlüğe koyduğudur.¹ İkinci argüman ise, savaşın bitmesiyle beraber geri dönen Ermenilere, çıkarılan emir ve kararname-

* Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora öğrencisi.

1- Yusuf Halaçoğlu, Ermeni malları konusunda sıklıkla bu tür iddialar sunmaktadır. Bu yazıda da işlenecek olan talimatname ve kararlara da işaret ederek Ermeni mallarının koruma altına alındığı öne sürmektedir. Hatta daha da ileri giderek malların satışından elde edilen gelirin Ermenilere yollandığını söyler ve Ermenilerin gittikleri yerlerde bu paralarla hayatlarına devam ettiğini savunur: “Satılan malların bedelleri emval-i metruke komisyonları tarafından sahiplerine gönderilmiştir. Nitekim iskân mahallerine varan muhacirler, kendilerine aktarılan bu paralarla işlerini kurmuşlar ve bölgeye uyum sağlamışlardır” (Halaçoğlu, 2001: 90).

lerle mallarının iade edildiği, dolayısıyla da Ermeni malları meselesinin sonlandırıldığıdır.²

Bu yazıda, sözü edilen argümanların geçersizliği şu iddialar doğrultusunda tartışılacaktır: İlk olarak, Osmanlı hükümeti 'tehcir' kararını aldığı andan itibaren Ermenilerin mallarını korumak ya da iade etmek gibi amaç taşımamıştır. Aşağıda ayrıntılı olarak işleneceği gibi, bazı geçici kanun, kararname ve kararlar çerçevesinde malların korunacağı ve iade edileceği öngörülmüştür. Bu öngörünün, nasıl gerçekleştirileceği hususunda 'muğlak' ifadelerin varlığı bir yana, uygulamada bu yönde adımlarla nadiren karşılaşıldığı da söylenebilir. Kısaca, devlet, malları iade etmeyi amaçlamamıştır. İkinci olarak, Ermeni malları meselesi savaş sonrasında İstanbul hükümetlerinin kararları doğrultusunda bazı iyileştirmelerle çözülmeye çalışılsa da, bu çabalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1919 yılından itibaren İstanbul hükümetine muhalif hareket olarak ortaya çıkan 'milli mücadele' hareketi ve onun ardılı olan Ankara hükümetinin politikaları incelenmeden "Ermeni mallarına ne oldu?" sorusunu cevaplamak mümkün değildir. Ankara hükümeti ve ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin Ermenilerin ve diğer gayrimüslimlerin mallarına yönelik olan kararları ve uygulamaları incelendiğinde, bu sorunun cevabının, resmi tarihin 'olumlu' veya 'iyimser' yaklaşımıyla aynı doğrultuda olmadığı açıklıkla görülebilir. Bu yazıda, Ermeni malları ve onların dağıtımı bağlamında, İttihatçılarla Kemalistlerin politikalarının aynı çizgide olduğu ve bunların hem kararlar hem de uygulamalar yönünde benzerlikler taşıdığı, üç farklı dönemin karşılaştırmalı incelenmesi ile gösterilmeye çalışılacaktır. Son olarak, İttihatçı ve Kemalist hükümetlerin malların dağıtılması konusunda nasıl bir mekanizma izledikleri ve hangi amaçlar doğrultusunda bunu gerçekleştirdikleri 'devlet oluşum süreci' bağlamında işlenecektir. Özel-

- 2- Bu konuda da genel algı, savaş sonrası çıkarılan kararname ve bazı emirlerle malların Ermenilere iade edildiği yönündedir. Özellikle bu konuda yapılan çalışmalarda o dönem *Atı* gazetesinde çıkan "Rum ve Ermenilere ait emlak-ı metrukeden şimdiye kadar sahiplerine iade edilenlerin miktarı % 95 nispetine balığ olmuştur" (Bakar, 2007: 331; Atnur, 1994: 47) alıntısı dikkat çekmektedir. Ayrıca İbrahim Ethem Atnur, 1920 yılının ilk aylarına kadar Rum ve Ermenilerin emvalinin büyük çoğunluğunun iade edildiğini öne sürmektedir. Bu süreçte savaş sonrası koşullarına rağmen Osmanlı Hükümeti'nin 'titizlikle' bu işi başarıyla gerçekleştirdiğini de şu şekilde ifade etmektedir: "Osmanlı hükümetlerinin iskân faaliyeti ve emval iadesi hususundaki çalışmaları, buna paralel olarak 8 Ocak tarihli kararnamenin yürürlüğe sokulması hayrete şahan hadiselerdir. Zira o kargaşa ve müthiş ekonomik sıkıntılar içerisinde faaliyetleri en hatalı bir şekilde icra etmek her devletin harcı olmasa gerek. Nitekim dün olduğu gibi bugün ve yakın zamanlarda da Yunanistan ve Bulgaristan gibi devletler, Türk asıllı vatandaşlarının mallarına el koyma yarışına girmişlerdir. Uygur dünyanın gözleri önünde gerçekleşen bu gibi hadiselerde Türk asıllı şahısların mallarının bir daha geri verilmediği de aşikârdır. Bundan mütevellit Osmanlı hükümetlerinin yukarıda zikredilen çalışmaları sahasında tek ve adaletli olmasıyla takdire şayan olsa gerektir" (Atnur, 1994: 48). Bu yazının da temel amaçlarından biri olarak Atnur'un bu sözlerinin üç farklı dönemin karşılaştırmalı incelenmesiyle geçersiz olduğunu göstermeye çalışmaktır.

likle devlet inşası üzerine yapılan teorik ve ampirik çalışmalarda vurgulandığı gibi devlet elitleri devlet oluşumu sürecinde toplum içerisindeki bazı gruplarla ittifaklar kurabilir, bazılarını bu ittifaklara dahil ederken diğerlerini dışlayabilirler. Kendi politikalarına çekmek amacıyla bu grupları ödüllendirebilir ya da kendi politikalarından ödünler verebilirler.³ Bu çalışmada, Ermeni mallarının bu ittifakların kurulumunda nasıl bir rol oynadığı ve devletin, Ermeni mallarını kendi çıkarları için nasıl kullandığı tartışılacaktır. Bu noktada, yazının temel tezi şu şekilde ifade edilebilir: Üç farklı dönem sırasında –savaş dönemi (1915-1917), savaş sonrası dönem (1918-1922) ve Cumhuriyet dönemi (1920-1930)– Ermeni emval-i metrukesi, devlet ile ittifak halinde olan belli gruplara dağıtılmış ve devlet toplumun rızasını almak ve egemenliğini sağlamlaştırmak için bu mülklerden faydalanmıştır. Bu ana argüman tartışılırken emval-i metrukeye dair yasal dayanaklar sunulacak ve devletin belli amaçlar dahilinde malları nasıl dağıttığı, Osmanlı, Cumhuriyet ve İngiliz devlet arşivlerinden edinilen belgelerden faydalanılarak gösterilmeye çalışılacaktır.

'Terk edilmiş mallar' anlamını taşıyan *emval-i metruke* kavramı, Ermenilerin 'tehcir' kararı dolayısıyla mesele haline gelen Ermeni mallarını tanımlamak amacıyla devlet tarafından kullanılmıştır. Daha sonra görüleceği gibi, çıkarılan gizli talimnamede ve muvakkat [geçici] kanunda da Osmanlı hükümeti 'emval-i metruke' terimini kullanmayı tercih etmiştir. Bu isimlendirme bile hükümetin, zorla yerlerinden edilen Ermenilerin geride bırakmak zorunda kaldıkları mallara yaklaşımını değerlendirmek açısından fikir vericidir. Emval-i metruke hakkında muvakkat kanun meclise sunulduğunda bu isimlendirmeye dair tartışmalar olmuştur. Özellikle Ayan Meclisi başkanı Ahmet Rıza bu muvakkat kanun konusunda itirazlarını şu şekilde dile getirmiştir: "Kanunun bahsettiği emvali de Emval-i metruke diye tavsif etmek de kanuni bir şey değildir. Çünkü, bu emvalin sahibi olan Ermeniler, mallarını isteyerek terk etmemişler, onlar yerlerinde teb'id edilmiş, zorla, cebir ile çıkarılmış. Hükümet, onların mallarını, memurları vasıtasıyla sattırıyor".⁴ Bu eleştiriler hiçbir şekilde kabul görmemiş ve Ahmet Rıza 'tabii muhalif' olarak tek red oyu veren kişi olmuştur. Ermeniler, mallarını, sürüldükleri ve kıırma uğratıldıkları için terk etmek zorunda kalmışlardır. Ahmet Rıza'nın işaret ettiği nokta, Ermenilerin mallarını kendi rızalarıyla terk ettikleri yönündeki an-

3- Devlet oluşumu ve devlet-toplum ilişkilerini bu bağlamda tartışan çalışmalar için: Migdal, Joel S., Atul Kohli & Vivienne Shue (1994) *State Power and Social Forces: Domination and Transformation in the Third World*, Cambridge: Cambridge University Press; Tilly, Charles (1999) "Survey Article: Power-Top Down and Bottom up", *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 7, No: 3, s. 330-352; Marx, Anthony W. (2002) *Faith in Nation: Exclusionary Origins of Nationalism*, Oxford: Oxford University Press.

4- MMAZ, Devre 3, Sene 2, Cilt 1, 13 Aralık 1915, s. 133-136.

layışın dayatıldığını göstermesi açısından önemlidir. Bu noktada emval-i metruke terimini hukuki olarak da incelemek gereklidir. Yönetmelikte emval-i metruke kavramı sıklıkla kullanılmasına rağmen bu malları kimlerin terk ettiğine dair açık bir tanım yoktur. Uygulamada, firari ve mütegayyipler hakkındaki kararlar emval-i metruke kapsamına girmektedir. Emval-i metruke kanun ve kararları Ermeni, Rum, Yahudi, Süryani ve Bulgarları içeren bir şekilde tüm Osmanlı milletlerine uygulanmıştır.⁵

Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşumunu ve kuruluşunu irdeleyen çalışmalarda⁶ Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş süreci önemli bir dönüm noktası olarak alınmakta ve Cumhuriyet'in nasıl bir miras üzerinde kurulduğu ayrıntılı bir şekilde aktarılmaktadır. Fakat bu çalışmalara dikkatle bakıldığında Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilere karşı uygulanan politikaların sonucunda bir buçuk milyon Ermeninin imparatorluk topraklarından sürülmesi ve kıırma uğratılmasının ulus-devletin kurulmasındaki rolü neredeyse yok sayılmaktadır. Yalnızca, Ermeni jenosidi ve Rum mübadelesi sonucu nüfusun homojenleştiği ve böylece ulus-devletin kurulmasının kolaylaştığı belirtilmekte, ancak bu sürecin sosyo-ekonomik sonuçları göz ardı edilmektedir. Bu noktada, emval-i metruke meselesi, özelde Ermeni emval-i metrukesinin, Ermeni jenosidinin bir parçası ve bir sonucu olarak geçiş dönemini anlamamızda dikkate değer bir biçimde yardımcı olacaktır. Genel kabule göre sekiz yüz bin Ermeni'nin 'tehcir'e tabi tutulmuş olması göz önüne alınırsa, zorunlu olarak geride bırakılan malların kimlerin eline geçtiği ya da ne amaçlar için kullanıldığı gibi soruların cevabı, devlet oluşumunun nasıl gerçekleştiğini anlamamızı sağlayacaktır.

I. Birinci Dönem: Birinci Dünya Savaşı (1915-1917)

'Yağmanın Meşrulaştırılması' Olarak Emval-i Metruke Kanun, Kararname ve Talimatnameleri

İttihat Terakki Hükümeti 27 Mayıs 1915 tarihinde, Ermenilerin 'tehcir' edilmesi yönünde kararını verdiği andan itibaren Ermenilerin mallarına

5- Bu noktada, hukuk literatüründe farklı yorumlar da bulunuyor. Düzceer'e göre 'firari ve mütegayyib kişiler'den kastedilen, Emval-i Metruke kanunun uygulandığı Ermenilerdir (Düzceer, 1994: 96). Başka bir deyişle, Rumlar, Bulgarlar, Yahudiler, Süryaniler 'firari ve mütegayyib kişiler' olarak sayılmayacak ve Emval-i Metruke kanunun kapsamı dışında yer alacaklardı. Bu grupların durumları değişik kategorilere göre tanımlanmış ve ona göre farklı kanunlara tabi kılınmışlardı. Örneğin, Yunanistan ve Türkiye arasındaki mübadele kanununa göre göç eden Rum mübadiller hakkındaki kanunlar, temlik kanunlarına tabi kılınacaktı (Düzceer, 1994: 101).

6- Bu çalışmalara verilecek en önemli iki örnek şöyledir: Ahmad, Feroz (1999) *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları ve Zürcher, Erik J. (2001) *Turkey: A Modern History*, London; New York: I. B. Tauris.

ve mülkler meselesinin idaresine titizlikle önem vermiştir. Tehcire dair kanun ve emirlerde de olduğu gibi, İttihat Terakki Cemiyeti (İTC) hükümeti zaten uygulanmakta olan politikalarına yasal bir zemin hazırlamak için hukuki yöntemlere başvurmuştur. Mallar üzerindeki bu sistematik kontrol ve malların tasfiyesinin gerçekleştirilmesi tehcirin, geçici bir önlem olarak ortaya konmadığını da göstermektedir (Kaiser, 2007: 133).

Ermeni mallarıyla ilgili yasal zemin ilk olarak 30 Mayıs 1915 yılında Osmanlı kabinesinin Ermenilerin tehciriyle ilgili verdiği kararda ortaya konmuştur. Karar⁷, Ermenilerin “terk ettikleri memleketde kalan emvâl ve eşyâlarının ve yâhûd kıymetlerinin kendilerine suver-i münâsibe ile îadesi”ni ya da değerlerinin sahiplerine verilmesini içermektedir. Ayrıca, hükümet gayrimenkul emlak ile arazilerin cinsinin, kıymetinin ve miktarının tespit edilerek kayıt altına alınmasını emretmektedir. Malların geri verilmesi söz konusu olmasına rağmen, aynı karar içinde, tahliye edilen köylere muhacirlerin iskân edileceği de belirtilmektedir. Yani, muhacirlere emval-i metrukeden mülkler ve araziler dağıtılacaktır. Kararda ‘muhacirler’in kimliği tarif edilmemekle birlikte, Balkanlar’dan ve Kafkaslar’dan gelen Müslüman göçmenler kastedilmektedir. Yine kararda muhacirlere tahsis edileceklerin haricinde kalacak olan zeytinlik, dutluk, bağ ve portakallıklarla dükkân, han, fabrika ve depo gibi mallar da müzayedeye yolu ile satılacak ve satış bedelleri de geri verilmek üzere emaneten mal sandıklarında saklanacaktır. Ancak kararda bu geri verilme ya da iadelerle ilgili ayrıntı bir bilgi mevcut değildir. Bunların nasıl gerçekleştirileceği belirtilmemiştir. Son olarak, malların korunması ve mülk meselesinin idaresi için komisyonlar teşkil edilecektir.⁸

Kararla birlikte, Osmanlı Dâhiliye Nezareti’ne bağlı *İşkân-ı Aşâyir ve Muhâcîrin Müdüriyeti*⁹ (İAMM) tehcirin ve tehcir edilenlerin mallarının kontrol altına alınmasını öngörüyordu (Kaiser, 2007: 132). Kararla aynı tarihte bu kurum tehcirle ilgili ilk düzenlemeleri belirledi. Bu kararda da mallarla ilgili olarak, nakledilen Ermenilerin taşınır mallarıyla hayvanlarını beraberinde götürecekleri aktarılmaktadır (Süslü, 1999: 132).

Bu kararlar, mülkler meselesinin nasıl idare edileceği hakkında ayrıntılı bilgiler içermediği için özellikle yerel yönetimlerin daha detaylı talimat

7- BOA. Meclisi Vükela Mazbatası, 198/163. (1995) *Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)* içinde, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, s. 33-35.

8- *Adı geçen belge (a.g.b.)*, s.33-35.

9- İşkân-ı Aşâyir ve Muhâcîrin Müdüriyeti (bundan sonra İAMM) 1913 yılında Osmanlı hükümetinin iskân işlerini düzenlemek için çıkardığı İşkân-ı Muhacirin Nizâm-nâmesi'nin ardından kuruluyor. 1916 yılında ise bu kurum Aşâyir ve Muhâcîrin Müdüriyeti-i Umûmiyyesi (bundan sonra AMMU) adını alarak faaliyetlerine devam ediyor.

talebi ortaya çıktı. Bu nedenle Osmanlı hükümeti yerel yönetimleri malların yönetimi konusunda daha ayrıntılı bir şekilde bilgilendirmek amacıyla 10 Haziran 1915 tarihinde gizli bir talimname¹⁰ yayınladı (Kaiser, 2007: 134). 34 maddelik bu gizli talimnameyle Ermenilere ait olan mülklerin ve arazilerin yönetimiyle ilgili komisyonlar kurulmasına karar verildi. Talimnamenin üçüncü maddesinde, koruma altına alınan malların cinsinin, miktarının, değerinin ve sahiplerinin isimlerinin ayrıntılı olarak belirtilmesi ve deftere yazılması gerekli görülmektedir. Bu talimnameye göre, taşınabilir mallar sahipleri adına saklanacaktır ve sahipleri belli değilse buldukları köy adına kaydedilecek ve korunacaktır. Fakat bozulabilecek taşınabilir mallar ve hayvanlar komisyonlar tarafından müzayedeye yoluyla satılacaktır. Aynı şekilde, metruk araziden elde edilecek mahsul de müzayedeye usulü ile satışa çıkarılacaktır. Bunların kıymetleri mal sandıklarına sahipleri adına teslim edilecektir. Kiliselerde bulunan eşya, resim ve kutsal kitaplar deftere yazılacak ve buldukları yerlerde saklanacaktır. Satılan ya da kiraya verilen emlak ve arazinin cinsi ve miktarı, bulunduğu yer, satılması veya kiralanması durumunda kiracı ve satın alanı bildiren ayrıntılı cetveller de düzenlenecektir.¹¹ Görüldüğü gibi, hükümet malların ayrıntılı bir şekilde kaydını tutmakta ve komisyonlar aracılığıyla merkezi bir şekilde yönetmeye çalışmaktadır.

Bu gizli talimnamede tehcirle ilgili kabine kararında bahsi geçen ve Ermenilerden tahliye edilen yerlere iskân edilecek muhacirlere ilişkin de ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Balkanlardan ve Kafkaslardan gelen muhacirler hükümet için büyük bir sorun teşkil etmekteydi ve Ermenilerin sürülmesiyle muhacir sorununa çözüm sağlanmış oluyordu. Yukarıda malların korunmasına dair ibareler yer alsa da, aktarılacak maddelere bakılınca Osmanlı hükümeti malları muhacirlere dağıtmayı aynı talimname içerisinde meşrulaştırmıştır. Gizli talimnamenin on birinci maddesine göre “tahliyesi icra edilen köylere muhacir yerleştirilecek ve mevcut mesakin [binalar] ve arazi her ailenin ihtiyaç ve kabiliyet-i ziraiyesi [yapabileceği tarım işleri] nazarı dikkate alınarak muvakkat ilmühaberlerle muhacirine tevzi edilecektir [verilecektir]”.¹² Yerleştirilen muhacirlerin nereden geldikleri, yerleştirildikleri tarih ve yerler deftere geçirilecek ve kendile-

10- “Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalâde-i Siyasiye dolayısıyla Mahall-i Ahire Nakilleri İcra Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlâk ve Arazinin Keyfiyet-i İdareesi Hakkında Talimnamedir” (1982), *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, s. 147-153, Gnkur. Basımevi: Ankara. Orijinal belgenin İngilizce hali için: “The Regulations Concerning the Management of the Land and Properties Belonging to Armenians who Have Been Sent Elsewhere as a Result of the State of War and the Extraordinary Political Situation” (1982) *Documents*, Prime Minister Directorate General of Press and Information Ankara, s.74-80.

11- A.g.b., s. 147-153.

12- “The Regulations Concerning the Management...”, s. 77.

rine verilen ev ve arazinin de cinsi, türü, adeti ve değeri aynı şekilde defterlere kaydedilecektir. Muhacirlere aynı zamanda kendilerine verilen mülk ve arazi miktarını gösterir birer belge de verilecektir. Muhacirlerin yerleştirilmesinden sonra geri kalan köylere de o çevrelerdeki göçebe aşiretler iskân edilecektir ve muhacirlere uygulanan işlemin aynısı aşiretler için de geçerli olacaktır. Hükümet muhacirlerin iskânı konusunda belirli ölçütler de uygulamaktadır. Örneğin, gizli talimnamede aktarıldığı gibi şehir ve kasabalarda boşaltılan evlere şehirli ve kasabalı muhacirlerin yerleştirilmesine özen gösterilmekte ve verilecek olan arazi miktarı için geçmişteki mali ve iktisadi durumları ile kabiliyet-i imariyeleri [yapıcı güçleri] göz önüne alınmaktadır. Dükkân, han, fabrika, hamam, depo gibi gelir sağlayan binalar muhacirlerin yerleştirilmesine uygun değilse ve muhacirlere dağıtıldıktan sonra geri kalan ya da muhacirlerin çalışma ve uzmanlık alanları dışında kalan mülk ve araziler komisyonlar tarafından satışa çıkartılabilecektir. Son olarak, satışlardan elde edilecek değerlerin mal sandıklarında saklanması öngörülmekle birlikte bunların sahiplerine iade edilip edilmeyecekleri talimnamede açık değildir.¹³

Hükümet, bu gizli talimnamenin ardından Ermeni mallarıyla ilgili işlemler yapmaya devam ediyordu fakat talimnamenin gizli olması dolayısıyla yapılan işlemlerin hukuki boyutu belirgin değildi. Bu süreçte bazı Avrupa devletleri Osmanlı hükümetine baskı yapmaya başladılar. Savaş koşulları dolayısıyla hükümet karar alma ve aldığı kararları uygulama noktasında belirli zorluklar içerisindeydi. Ermeni malları özelinde de bu zorluklar yabancı ülkelerin baskısı sonucu ortaya çıkıyordu. Hilmar Kaiser talimnameler ve kararlarda muhacirlerin iskânıyla ilgili ayrıntılı maddeler bulunmasına rağmen alacaklılarla ilgili ifadelerin açık olmadığını belirtmektedir (Kaiser, 2007: 137). Bu durumda alacaklıların Ermenilerden borçlarını nasıl alacağı sorusu gündeme gelmektedir. Zaten tehirci izleyen aylarda çok sayıda şirket ve banka, borçluların ortadan kaybolduğunu fark etmişti. Alacaklılar, çoğunlukla, savaşta Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki olan Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na ait şirket ya da bankalardı. Şirketler, kayıplarından ötürü devamlı olarak elçiliklere şikâyet dilekçeleri iletiyorlardı. Büyükelçiliklere gelen şikâyet dilekçeleri üzerine bu ülkeler doğrudan müdahale ettiler. Örneğin, Alman Elçiliği, Deutsche Bank ve Deutsche Orient Bank'ın dilekçelerini hükümete aktararak, Alman şirket ya da bankalarının kayıplarından Osmanlı hükümetini sorumlu tutacağını bildirmişti. Deutsche Orient Bank'ın dilekçesi tasfiye komisyonlarının faaliyetlerinin hukuka aykırı ol-

13- "Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalâde-i Siyasiye dolayısıyla Mahall-i Ahire Nakilleri İcra Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlâk ve Arazinin Keyfiyet-i İdaresi Hakkında Talimnamedir", s. 147-153.

duğunu vurgulamaktadır, nitekim Ermenilere ait mülklerin satışını amaçlayan herhangi bir kanun bulunmamaktadır (Kaiser, 2007: 137-138). Bir diğer ifadeyle, gizli talimnameden haberdar olmayan elçilikler, talimnamede belirtilenler ışığında tasfiye komisyonları tarafından malların satılmasını hukuk dışı bir uygulama olarak eleştirmektedir. Avusturya-Macaristan Elçiliği de aynı şekilde hükümeti protesto etmekte ve müzayede ile malların satılmasını soygunculuk olarak nitelendirmektedir (Kaiser, 2007: 150).

Alacaklıların şikâyetleri ve yabancı devletlerin kayıplardan hükümeti sorumlu tutacaklarını bildirmelerinin yarattığı baskının etkisiyle Ermenilerin geride bıraktıkları mallarla ilgili olarak Osmanlı hükümeti muvakkat bir kanun çıkarmaya karar verdi. 27 Eylül 1915 yılında “*Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlûbat-ı Metrûkesi Hakkında Kanûn-u Muvakkat*” isminde, tehcir edilenlerin malları, borçları, kredileri ve bilançolarıyla ilgili kanun-u muvakkat resmileşmiş oldu.¹⁴ Aslında, bu kanun 10 Haziran tarihinde çıkarılan talimnameyle karşılaştırıldığında, Ermeni mallarının idaresi noktasında küçük değişiklikler yapıldığı görülür. Tehcir kanununda olduğu gibi halihazırda mallara dair uygulanmakta olan politikanın meşru kılınması amaçlanmaktaydı. Geriye dönük bir kanun olduğu çok açıktı. Kanun-u muvakkata göre nakledilecek kişilere ait malların tasfiyesi ile borçların ve alacakların tahsisi için komisyonlar kurulacaktı. Bu kanunla birlikte *tasfiye komisyonları* da açık bir şekilde telaffuz edilmişti. Vakıf malları haricindeki malların kaydedilmesinde ve tasfiyesinde Maliye Nezareti sorumlu tutulmuştu. Gizli talimnameden farklı olarak alacaklıların tehcir edilen Ermenilerden borçlarını nasıl alacaklarıyla ilgili prosedür detaylı bir şekilde açıklanmıştı. Muvakkat kanunun yürürlüğe girmesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu’nda bulunan alacaklıların iki ay, yabancı ülkelerde ikamet edenlerin de dört ay içerisinde haklarını talep etmek için tasfiye komisyonlarına başvurmaları gerekli görülmüştü. Aynı zamanda, Ermenilerden alacaklarını talep edenlerin komisyonun bulunduğu yerde ikametgâh göstermek zorunluluğu da ortaya konmuştu. Yani, alacaklarını talep edenler ancak komisyonların bulunduğu yerlerden müracaat edebileceklerdir. Diğer taraftan, başvuruların ardından mahkemelerde haklı çıksalar dahi, alacaklı kişiler tasfiye edilmiş terk edilen malları da talep edemeyeceklerdir.¹⁵

Bu kanunun diğer bir önemli özelliği de her türlü ferağ¹⁶ işlemini iptal

14- Takvim-i Vakayi, 28 Teşrinievvel 1331, sayı: 2343 ve tashih sayı: 2345’den aktaran Kardeş, Salâhaddin (2008) “*Tehcir*” ve *Emval-i Metrûke Mevzuatı*, Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, s. 23-31.

15- *A.g.b.*, s. 23-31.

16- Ferağ: Bir mülkün tasarruf, sahip olma hakkını başkasına terk etme.

etmesidir. Bir diğer ifadeyle, nakledilen kişilerin yani Ermenilerin, nakil tarihlerinden on beş gün önceki süre içindeki ferağ işlemlerinde mahkeme tarafından aşırılık tespit edilirse bu ferağ işlemleri iptal edilir. Bir nevi, bu maddeyle Ermenilerin tehcir edilmeden önce mallarını devretmelerine veya satmalarına sınırlama da getirilmiş olmaktadır. Malların satış ve devretme sayılarının kararını da mahkemelere bırakarak Ermenilerin kendi malları üzerinde yapabilecekleri işlemleri engellemek amaçlanmaktadır. Dikkati çeken başka bir nokta ise, kanunun ikinci maddesinde vakıflara ait olan bağ, bahçe, han, hamam gibi taşınmaz malların, sahipleri adına, Vakıflar Hazinesi tarafından tasfiye edileceği belirtilmektedir. Fakat aynı kanunun dokuzuncu maddesinde vakıflara ait malların muhacirlere bedelsiz olarak dağıtılabileceği de aktarılmaktadır.¹⁷ Talimnamede de sıklıkla görüldüğü gibi burada da maddeler arasında çelişkiler bulunmakta, bir maddede malların sahipleri adına korunacağı belirtilirken diğer maddede malların muhacirlerin iskânına verileceği ve/veya muhacirlere karşılıksız olarak dağıtılacağı dile getirilmektedir. Diğer taraftan, gizli talimnamenin aksine muhacirlerle ilgili ayrıntılı hükümler bu yeni kanunda bulunmamaktadır. Bu da kanunun, hükümetin gerçek politikalarını gizlediğini göstermektedir. Kaiser'in deyişiyle bu hamleler "Osmanlı hükümetinin hukuk dışı politikasını örtbas etme ve yasal hak sahiplerinin ve onların alacaklılarının taleplerini önleme girişimiydi" (Kaiser, 2007: 140). Görüldüğü gibi bu kanunlar sadece Ermenilere ait olan malların tasfiyesinin meşrulaştırılmasından başka bir amaca hizmet etmemektedir. Osmanlı hükümeti, bu talimnameler ve muvakkat kanun yardımıyla Ermenilerin mallarını sistematik bir biçimde ve hukuki bir kılıf giydirerek tasfiye etmeye, satmaya ve dağıtmaya devam etmiştir.¹⁸

Birinci dönemle ilgili olarak emval-i metrukenin hukuki arka planı yukarıda aktarıldığı gibidir. Osmanlı hükümeti hem uygulamaya başladığı kararları meşru kılmak için hem de daha sistematik hale getirmek için hukuki

17- *A.g.b. s. 23-31.*

18- Osmanlı hükümeti 27 Eylül 1915 yılında yayınlanan emval-i metruke muvaffak kanununu uygulamak amacıyla 8 Kasım 1915 tarihinde tüzük yayınlamıştır. Yayınlanan tüzüğün genel amacı tasfiye komisyonu işleyişi, yapısı ve görevleri hakkında tanımlama yapmaktır. Ek olarak ise tehcir edilenlerin taşınmaz mallarıyla alakalı uygulanacak işlemlere dair bilgi verilmektedir. Tüzükle birlikte yapılan en önemli ekleme emval-i metruke defterlerinin şemasını aktarmasıdır. Tüzüğe göre gizli talimnamede de belirtildiği gibi malların türü, değeri ve miktarları ayrıntılı bir şekilde bu defterlere kaydedilmesi öngörülmektedir. Komisyonlar mallar için üç farklı defter tutmak zorundalar. Yine, gizli talimnamede aktarıldığı gibi tüzük kiliselere ait olan var olan mallar, resimler ve kutsal kitapların kaydedilmesi ve korunması istenmektedir. Diğer taraftan, tüzük okullara ve manastırlara ait olan materyallerin kullanım hakları Maarif Nezareti'ne aktarılmaktadır. Ayrıca, taşınabilir mallara dair tüzük de, onların müzayedeye yolu ile en uygun değere satışını öngörmekte ve komisyonları bundan sorumlu tutmaktadır. Bu amaçla, komisyonlar satış için en uygun zaman ve değeri belirlemekle de yükümlüdür. Bkz: Kardeş, Salâhaddin (2008) "Tehcir" ve Emval-i Metruke Mevzuatı, Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, s. 53-61.

yollara başvurmuştur. Bu yasal sürece paralel olarak da Dâhiliye Nezaretine bağlı AMMU vasıtasıyla, yerellere çeşitli telgraflar ve emirler aracılığıyla malların dağıtımını yapmıştır. Yazının bundan sonraki bölümünde, devletin hangi amaçlar dahilinde Ermeni emval-i metrukesini değerlendirdiği işlenecektir. Kısaca belirtmek gerekirse devlet, muhacirlerin iskânı, milli ekonominin güçlendirilmesi gibi, kendisinin ve toplumun belirli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Ermeni emval-i metrukesinden yararlanmıştı.

Ermeni Emval-i Metrukesine Muhacirlerin İskânı

Balkan Savaşları sonrasında ve Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte bu bölgelerdeki Müslümanlar, Osmanlı İmparatorluğu'na zorunlu olarak göç etmek durumunda kalmışlardır. Gelen muhacirlerin konaklama ve yaşeleri gibi çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması, Osmanlı hükümeti nezdinde büyük bir sorun olmuştur. Bu sorunun çözümü için Osmanlı hükümeti, Ermeni emval-i metrukesinden, savaş süresince devam etmekte olan Ermeni tehciri vasıtasıyla yararlanmaya başlamıştı. Daha önce değinilen geçici kanun, emir ve kararlarda da muhacirlerin iskânı ve onların ihtiyaçlarının karşılanması sürecinin işleyişi ayrıntılı bir şekilde tanımlanmıştı. Bu alt bölüm içerisinde Osmanlı hükümetinin bu yöndeki politikaları, arşiv belgeleri ışığında örneklendirilecektir.

İlk örnek, Suriye'den ihraç edilen Müslüman Arapların iskân edilmesiyle ilgilidir. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından 27 Aralık 1915 tarihinde Konya, Hüdavendigâr, Ankara, Sivas ve Kayseri mutasarrıflıklarına gönderilen telgrafta, bu bölgelere yerleştirilebilecek aile sayısı ile ilgili bilgi istenmiştir. Dâhiliye Nezaretine, mutasarrıflara Suriye'den ihraç edilen "â'ileleri iskân eylemek üzere orada Ermenilerden kalmış ve iskâna müsâ'id ne kadar arâzi ve çiftlikât mevcûd olduğunun ve kaç â'ile iskânı mümkün olacağına" bilgisini yirmi dört saat içinde göndermelerini emretmiştir.¹⁹ Dündar, İTC'nin Anadolu'nun Müslümanlaştırılması ve Türkleştirilmesi politikalarını gerçekleştirmek için bu göçebe aşiretlerini iç bölgelere yerleştirmeyi amaçladığını belirtmektedir (Dündar, 2007: 92-104). Bu amacı gerçekleştirmek için, Ermenilerden boşaltılmış köyler ve onların emval-i metrukesi kullanılmıştır. 23 Nisan 1916'da AMMU İskân Şubesi tarafından çıkarılan "Arap ailelerinin suret-i iskân ve yaşeleri hakkında tanzim edilen talimatname" Talat Paşa tarafından Şam'da bulunan 4. Ordu Komutanlığı'na gönderilmiştir. Talimatnamenin birinci maddesinde "Her aile eski toplumsal ve iktisadi vaziyetine ve aile fertlerinin sayısına göre emval-i metrukeden münasip evlere yerleştirilecektir" diye

19- BOA/DH.ŞFR, 59/107 Dâhiliye Nezaretinden Konya, Hüdavendigâr, Ankara, Sivas ve Kayseri vilayetlerine, 27 Aralık, 1915 [OnlineBelge]; www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/2600belge/562.doc .

belirtilmektedir. Diğer bir maddede de, iskân edileceklerin masraflarının emval-i metrukeden karşılanması istenmektedir.²⁰

Konuyla ilgili bir başka örnek de muhacirlerin, İstanbul vilayetine bağlı olan Alemdar karyesine yerleştirilmesidir. Bu durum, muhacirlerin hangi amaçlar doğrultusunda yerleştirildiğini göstermesi açısından da ayrı bir öneme sahiptir. Alemdar karyesi Kartal kazasına bağlıdır ve eski adı Ermeniköy'dür. Alemdar Ormanları da bu karye içerisindedir. Ermenilerin bu bölgeden tehcir edilmesiyle birlikte, Evkaf-ı Hümayun Nezareti, tahliye edilmiş Alemdar Köyü'nü ormanla birlikte Atik Valide Hanım Vakfı'na devretmek istemiştir. Aynı zamanda, Evkaf Nezareti Ermenilere ait olan hanelerin, dükkânların, bağ ve tarlaların da tehcirler sonrasında vakfa verilmesini istemiştir. Vakıf "imarete odun nakletmeyi taahhüt edecek muhacirinden münasip kimselerin" köye iskân edilmesini şart koymuştur.²¹ Talat Paşa, 16 Ekim 1915 tarihinde İstanbul valisine bir telgraf göndererek Ermeniköy'ün Alemdar Ormanları'yla birlikte Atik Valide Sultan Vakfı'na ait olduğunu belirtmiş ve bu bölgeye "iskân olunacak muhacirinin ziraat ve umran ve terakkiye" uygun olmasını emretmiştir.²² Diğer yazışmalardan anlaşıldığı gibi, 14 Haziran 1915 ile 25 Eylül 1915 tarihleri arasında bu bölgeye 14 aile yerleştirilmiştir.²³

Ermeni emval-i metrukeleri, yalnızca muhacirlerin ve mültecilerin iskân edilmesinde değil, aynı zamanda onların bazı ihtiyaçlarının karşılanmasında da kullanılmıştır. Öncelikle muhacir ve mültecilerin nasıl tanımlandığını irdelemek gerekiyor. İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi'ne göre şöyle bir ayırım yapılmıştır: Resmiyette Osmanlı'nın elinden çıkmamış, ama işgal edilmiş yerlerden kaçan kişiler için 'mülteci' tanımı kullanılmakta; resmi olarak Osmanlı'nın elinden çıkmış, özellikle Balkanlar'dan gelen ve daha önce Osmanlı'nın elinde olmayan Kafkaslar'dan Rus baskısı nedeniyle göç edip Osmanlı'ya sığınmış Müslüman/Türk topluluklar için 'muhacir' tanımlaması yapılmaktadır (Dündar, 2009). 26 Eylül 1916 yılında Halep, Urfa ve Maraş vilayetlerine gönderilen telgrafta Diyarbakir'de bulunan mültecilerin bir kısmının Antep, Maraş ve Urfa'ya gönderilerek oralara yerleştirilmesi emredilmiştir. Ermenilerin geride bıraktıkları evler mültecilerin iskânı için kullanılacak ve mültecilerin iye ve elbiseleri, emval-i metrukeden temin edilerek değerleri muhacirin tahsisatından karşılanacaktır.²⁴ Diğer bir tel-

20- BOA/DH.ŞFR, 63/145, aktaran Dündar, Fuat (2007): s. 97.

21- BCA/TİGMA, 272,12,36,10,1, 5 Ekim 1915.

22- BCA/TİGMA, 272,12,36,10,1, 16 Ekim 1915.

23- BCA/TİGMA, 272,12,36,10,1. 16 Ekim 1915

24- BOA/DH.ŞFR, 61/117 aktaran Akçam, Taner (2008) 'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur': Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 223.

graf ise 4 Mart 1916'da Trabzon vilayetine gönderilmiştir. Bu telgrafta mültecilerin elbise ihtiyaçlarının emval-i metruke depolarındaki malzemelerle giderilmesini emretmiştir.²⁵ Yine 12 Kasım 1916 tarihinde, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda emval-i metrukede bulunan elbiselik kumaşların dağıtımı hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Telgrafta, ne kadar kumaşın uygun olduğuna dair araştırma yapıldığını aktardıktan sonra, muhacirlere dağıtmak amacıyla bu kumaşların imal edilmesi gerektiği belirtilmiştir.²⁶

Ayrıca devlet, Kürtlere emval-i metruke dağıtımı konusunda bazı farklı uygulamalar yürütmüştür; mültecileri Türk ve Kürt diye ayırarak, kendisine yakın bulunduğu Kürt aşiretleri Kürdistan'a yerleştirirken, aynı zamanda 'muhalif' olanların Batı'ya sürgününü ve yeniden iskânını öngörmüştür. Diğer mültecileri ise Ermenilerden tahliye edilen yerlere yerleştirmiştir.²⁷ Sonuç olarak, Osmanlı hükümeti, savaş süresince Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan gelen muhacir ve mültecileri Ermenilerden boşalan yerlere yerleştirmiş, onlara hem devletin ihtiyaçları hem de kendi ihtiyaçları doğrultusunda Ermeni emval-i metrukesinden mallar dağıtmıştır.

Emval-i Metrukenin Milli Ekonomi Yarattırılmasında Kullanılması

İTC, 1913 yılından itibaren ekonomi politikası olarak milli ekonomiyi benimsemiş ve bu ekonomik modeli uygulamaya çalışmıştır. 1908 devriminin ardından, göreceli olarak liberal politikaları uygulayan İTC, ekonomik kalkınma için İngiliz modelini seçmişti. Bu politikayı uygulayarak serbest ticaret yoluyla yabancı sermayeyi Osmanlı'ya çekmek ve böylece sermaye sorununa çözüm üretme gayesi taşıyordu (Toprak, 1982: 24; Zürcher, 2001: 128). Ancak, liberal politikalar beklenen başarıyı sağlamadı ve giderek popülaritesini kaybetmeye başladı. Bunun üzerine İttihatçılar, milli ekonomi yaratma sürecinde, Alman modelini örnek almaya başladılar.

Milli ekonomi politikaları daha çok Alman iktisatçı Friedrich List'in düşünceleri üzerinden şekillenmiştir. İTC'nin ideologları Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Mois Kohen [Tekin Alp] –kendi içinde farklılıkları olmakla beraber– milli ekonomi üzerine yazılar kaleme alarak izlenecek ekonomi politikalarını belirlemişlerdir. Bu yazının ana konusu olmadığı için bu politikalar ayrıntılı olarak işlenmeyecektir. Ancak konumuz olan Ermeni mallarının idaresi ile ilişkili olmaları ve milli ekonomi politikalarının temel hedeflerinden olan Müslüman/Türk burjuvazisi yaratma stratejisine dair önemli bir yer teşkil etmesi dolayısıyla bu konuyu irdelemek gerekmektedir. Milli ekonomi politikasının benimsenmesinin ardından Müslümanla-

25- BOA/DH.ŞFR, 61/247 aktaran Akçam, Taner (2008) a.g.e, s. 224.

26- BCA/TİGMA, 272,11,9,14,6, 12 Kasım 1916.

27- BCA/TİGMA, 272,11,9,14,6, 12 Kasım 1916.

rın ve Türklerin ticari hayattaki yerlerine dair önemli tartışmalar dönemin yayınlarında sıklıkla yer almıştır.²⁸ Özellikle Müslüman/Türk unsurun sadece memur ve asker olması ve ticareti tercih etmemesi eleştirilere konu olmuştur. Ziya Gökalp, iktisadi sınıfların gerekliliğini şu sözlerle dile getirmiştir: “Hangi millette hükümet iktisadi sınıflara istinat ederse, orada hükümet gayet kuvvetli olur; çünkü tüccar, sanatkâr, iş adamı sırf kendi faydası için hükümetin kuvvetli olmasını ister. Hangi memlekette hükümet, memurlar sınıfına istinat ederse, orada hükümet daima zayıftır; çünkü ma’zûl memurlar iş başına geçmek, mansup memurlar daha yüksek bir mevkiye yükselmek için daima mevcut hükümeti düşürmeğe çalışırlar” (Gökalp, 1913). Aynı şekilde, Yusuf Akçura da, 1914 yılında yazdığı makalede Türk burjuvazisinin gerekliliğini savunmuştur: “Hâlbuki zamanımız devletlerinin temeli burjuvazidir; muasır büyük devletler, sanatkâr, tüccar ve bankacı burjuvaziye dayanarak teessüs etmiştir. Türk intibah-ı millisi, Devlet-i Osmaniye’de Türk burjuvazisi tekevvününün mebde-i itibar olunabilir ve Türk burjuvazisinin inkişaf-ı tabisi sekteye uğramayacak olursa, Osmanlı devletinin sağlam taazzuv temin edilmiş olur” (Akçura, 1914). Bu tartışmalarla birlikte milli ekonomi politikasının benimsenmesi üzerine İTC hükümeti Müslüman/Türk burjuvazisi yaratmak için kolları sıvamıştır. Bu politikanın en önemli amacı ticaretin büyük çoğunluğunu yürüten gayrimüslimlerin ekonomik alandaki hâkimiyetine son vermek ve onların yerine Müslüman/Türklerin kendi girişimlerini kurmalarını sağlamaktır. Bu noktada, Ermenilerin ekonomik alandaki aktif ve varlıklı konumlarıyla ilişkili biçimde, tehcir sonrası geride bıraktıkları mallar –yani Ermeni emval-i metrukesi – devlet tarafından kurucu sermaye olarak kullanılmıştır.

Osmanlı hükümeti, ‘tehcir’den sonra, Ermenilere ait olan ticarethaneler, emlak ve fabrikalar hakkında öncelikle bilgi toplama işine girişmiştir. Dâhiliye Nezareti, 1 Kasım 1915’te çeşitli vilayetlere ve emval-i metruke komisyonlarına telgraf gönderir. Telgrafta, İstanbul’da ve Ermenilerin henüz tahliye edilmediği yerlerde Ermeni tüccarlara, vekâleten, ecnebi ya da Osmanlı kurumlarına ait olup Ermenilerce idare edilen ticarethane, emlak, fabrikaların olup olmadığı yerel yöneticilere sorulmuştur. Ayrıca, Dâhiliye Nezareti malların sahiplerinin isim listesini istemekte ve malların miktarı ile değerinin kaydedilmesini emretmektedir.²⁹ Bu telgraftan bir gün sonra vilayetlere, sancaklara ve komisyonlara yeni bir emir gön-

28- Ayrıntılı bilgi için bakınız: *Toprak, Zafer (1982) Türkiye’de Milli İktisat , 1908-1918*, Ankara: Yurt Yayınları.

29- BOA/DH. ŞFR, 57/241, Dâhiliye Nezareti’nden Adana, Erzurum, Ankara, Bitlis, Halep, Ma’raş, Hüdavendigâr, Diyarbekir, Sivas, Trabzon, Canik, Ma’muretül’aziz, Konya vilayetleri; İzmit, Eskişehir, Niğde, Kayseri, Karahisar-ı Sahib sancakları ve emval-i metruke idare komisyonlarına, 1 Kasım 1915, [Online Belge]; www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/2600belge/496.doc .

derilmiştir. Bu emir, Müslüman savaş esirlerinin iskânıyla alakalıdır. Telgrafta, zanaat sahibi Ermenilerin nakledilmesinden dolayı ekonomik boşluğun ortaya çıktığı ve bu boşluğun doldurulması için nakillerin olduğu bölgelere, bölgelerin ihtiyaçları doğrultusunda Müslüman esirlerin yerleştirilmesi gerektiği emredilir. Ayrıca, hükümetin iskân politikalarıyla uyumlu olmakla birlikte muktezi [gereken] dükkân, sermaye ve nakitlerle emval-i metrukedeki alet ve edevatın yerleştirilecek olanlara dağıtılması istenmektedir. Hatta, onların dul kadınlar ve kimsesiz kızlar ile de evlenebilecekleri belirtilir. Fakat bu emirlerin yerine getirilmesi için Müslüman esirlerin Osmanlı vatandaşlığını kabul etmesi şart koşulmaktadır. Bu bağlamda, Dâhiliye Nezareti ne kadar sanatkâra ihtiyaç olduğunun miktarını vilayetlerden ve sancaklardan istemektedir.³⁰

Müslüman/Türk burjuvazisi yaratmak amacıyla Ermeni emval-i metrukesinden yararlanıldığını gösteren en önemli belgelerden biri de 6 Ocak 1916 tarihinde Talat Paşa'nın çeşitli vilayet ve sancaklara gönderdiği şifreli telgraftır. Telgrafta, Müslümanlara dağıtılacak olan malların hangi amaçlar ve kurallar doğrultusunda dağıtılacağı bilgisi bulunmaktadır. Ermenilerin geride bıraktığı taşınmaz malların memlekette İslami müesseselerin artırılması amacıyla Müslüman girişimcilere dağıtılması öngörülmektedir ve bu dağıtım için belirli kriterler konmuştur. Bunların biri, malların dağıtılacağı kişilerin erbab-ı namus ve iktidardan seçilmesidir. Diğeri ise daha fazla Müslümanın dahil olabilmesi için yarım ya da birer liralık senetler dahilinde malların dağıtılması ve sermayenin yabancı ellere geçmesine dikkat edilmesidir. Temel amaç, malların dağıtımıyla birlikte Müslümanların arasında ticaret hayatını geliştirmek ve artırmaktır.³¹

Bu belgeler milli ekonomi politikaları doğrultusunda hükümetin Ermeni emval-i metrukesine nasıl bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir. Tamer Akçam, Ermenilerin bıraktıkları malların Müslümanlara veya kurumlara düşük ücretlerle ya da tamamen ücretsiz bir şekilde Müslüman burjuvazi yaratmak için dağıtıldığını iddia etmektedir. Ermenilere ait dükkân-

30- BOA/DH.ŞFR, 57/261, Dâhiliye Nezareti'nden Adana, Halep, Trabzon, Diyarbakir, Ma'muretül'aziz, Erzurum, Sivas, Hüdavendigâr, Bitlis, Ankara, Konya vilayetleri; İzmit, Eskişehir, Niğde, Kayseri, Karahisar-i Sahib, Kütahya, Karesi sancakları ve emval-i metruke idare komisyonlarına, 2 Kasım 1915, [Online Belge]; www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/2600belge/499.doc.

31- BOA/DH.ŞFR, 59/239, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'dan Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakir, Sivas, Trabzon, Ma'muretül'aziz, Konya, Edirne vilayetlerine; Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Kayseri, Karahisar-i Sahib, Eskişehir, Niğde, Kütahya, Maraş mutasarrıflıklarına ve Tekfurdağı, Adana, Cebel-i Bereket, Kozan, Yozgat, Ankara, Erzurum, Bitlis, Halep, Maraş, Antakya, Hüdavendigâr, Gemlik, Bilecik, Diyarbakir, Sivas, Merzifon, Tokad, Samsun, Ordu, Trabzon, Konya, Ma'muretül'aziz, İzmit, Adapazarı, Eskişehir, Sivrihisar, Kayseri, Develu, Niğde, Karahisar-i Sahib and Urfa Tasfiye Komisyonlarına, 6 Ocak 1916, [Online Belge]; www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/2600belge/574.doc.

lar, şirketler ve fabrikalar doğrudan Müslümanlara aktarılmıştır (Akçam, 2008: 227). Diğer yandan, 16 Mayıs 1916'da Trabzon Tasfiye Komisyonu'na gönderilen bir şifreli telgrafi aktarmaktadır Akçam. Bu telgraf, Ermenilere ait dükkân ve mağazaların düzensiz bir şekilde satılamayacağından bahsetmekte ve malların bedelinin bir kısmının nakit olarak ödenebileceğini belirtmektedir. Ayrıca, bu malların ticarete hevesli genç, dürüst ellere geçmesine dikkat edilmesini emretmektedir.³² Görüldüğü gibi, emval-i metruke İhtihat Terakki yönetimine Müslüman bir burjuva oluşturmada fırsatlar yaratmıştır. Malların korunacağı, sahiplerine döndükleri zaman iade edileceği alınan kararlarda belirtilse de uygulamada Ermenilerin malları bizzat devlet eliyle dağıtılmıştır. Gayrimüslimlerin ekonomik alandaki üstünlüğünü yıkmak amacıyla da Ermenilerin malları "ticaret hevesli genç" girişimcilere verilerek sermayenin Türkleştirilmesi sağlanmıştır.

Devletin İhtiyaçları İçin Ermeni Emval-i Metrukesi

Ermeni emval-i metrukesi aynı zamanda devletin ihtiyaçları doğrultusunda da kullanılmıştır. Akçam, bazı binaların orduya tahsis edildiğini ayrıca tarlalardan, bağ ve bahçelerden elde edilen ürünlerin satışlarının orduya verildiğini aktarır (Akçam, 2008: 230). Ordunun ihtiyaçları için 13 Ağustos 1915 tarihinde şifreli telgraf ile bir emir gönderilmiştir. Ayakkabı, yemeni, kösele, ham çarık ve meşin gibi Ermenilerin taşıyamadıkları mallar makbuzla ödendikten sonra satın alınacaktı. Özel listeler hazırlandıktan sonra ise, malzemeler İstanbul'a yollanacaktı.³³ Diğer bir telgraf da Savaş Bakanı Enver Paşa tarafından 8 Eylül 1915 tarihinde Kütahya Mutasarrıflığı'na gönderilmiştir. Telgrafta, Ermenilerin geride bıraktıkları eşya ile ordunun işesi için gerekli olan erzakların başkalarının eline geçebileceği ve bu malların elde tutulmasıyla ordunun ihtiyaçlarını azaltacağı belirtilmekle birlikte buna izin vermemek için harbiye komisyonları tarafından bu malların satın alınması istenmektedir.³⁴ Ordunun ihtiyaçları bağlamında verilecek son örnek ise, 26 Aralık 1915'te Savaş Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgraftır. Telgrafta, Savaş Nezareti, Ermenilerin Tekfurdağ'dan [Tekirdağ] tehcir edilmesinden sonra, geride bırakmak zorunda kaldıkları eşya, kereste, ecza, melbusat [elbiseler] ve aletler gibi her türlü malı ordunun ihtiyaçlarını gidermek için istemektedir.³⁵

32- BOA/DH.ŞFR, 60/129, Dâhiliye Nezareti'nden Trabzon Tasfiye Komisyonu'na, 16 Mayıs 1916, aktaran Akçam, Taner. 2008. *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 229.

33- BOA/DH.ŞFR, 54-A/390, Dâhiliye Nezareti'nden Adana, Ankara vilayetleri ve İzmit, Eskişehir, Karesi, Karahisar-i Sahib mutasarrıflıklarına, 13 Ağustos 1915, aktaran Akçam (2008), *a.g.e.*, s. 230.

34- BOA/DH.ŞFR, 55-A/143, Savaş Nazırı Enver Paşa'dan Kütahya Mutasarrıflığı'na, 8 Eylül 1915, [Online Belge]; www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/2600belge/392.doc.

35- BCA/TİGMA, 272,12,36,9,7, Savaş Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne, 26 Aralık 1915.

Osmanlı hükümeti aynı zamanda toplumun ihtiyaçları için de Ermeni emval-i metrukesini kullanmaktaydı. 29 Ağustos 1915 tarihinde devletin bu tarz dağıtımını gösteren bir emir Dâhiliye Nezareti tarafından çeşitli vilayetlere gönderilmiştir. Gönderilen telgrafın içeriğinde, Ermenilerin nakil ve sevki ile geride bıraktıkları emval-i metrukenin hükümet namına idare ve muhafazası dolayısıyla bazı yerlerde zaruri olan eşyanın tedarik edilmesinde sıkıntı olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle hükümet, bu tür mallar emval-i metruke arasındaysa, ahaliyi aciz durumda bırakmanın caiz olmadığını belirtir. Dâhiliye Nezareti, emval-i metruke miyanında olup da başka yerden tedarik edilemeyen eşya ve sairenin emval-i metrukeden sağlanmasını belirtmekte ve müzayede yolu ile satışının muvafık görüldüğünü de aktarmaktadır.³⁶

Akçam, devletin yukarıda belirtilen ihtiyaçlarının yanı sıra, Osmanlı hükümetinin, hem tehcir masraflarını, hem de milis teşkilatı ile hükümetin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için Ermeni emval-i metrukesinden yararlandığını öne sürmektedir. Örneğin, Halep'te Ermenilere ait olan hayvanların satışından elde edilen gelir tehcir masraflarını karşılamak ve Ermenilerin işesi gibi amaçlar için kullanılmıştır.³⁷ Diğer bir telgraf, Dâhiliye Nezareti tarafından Ma'muretül'aziz Valisi Sabit Bey'e 10 Ağustos 1915 tarihinde gönderilmiştir. Telgraf, Dersim bölgesinde bulunan milislere, Ermeni emval-i metrukesinden hisse verilmesini aktarmaktadır.³⁸ Son olarak, hükümet Ermenilere ait bazı uygun binaları okul, hapishane, hastane ve karakol olarak da kullanmıştır (Akçam, 2008: 234-235).

Özetle, Osmanlı hükümeti, 1915-1917 yılları arasında Ermenileri tehcir kararıyla birlikte, Ermenilere ait olan malları ve onların dağıtımını sistemli bir şekilde idare etmiştir. Devlet, bazı kanun ve düzenlemelerin yanında, şifreli telgraf ve emirlerle mülklerin dağıtımının yürütülmesini sağlamıştır.

36- BOA/DH.ŞFR, 55/330, Dâhiliye Nezareti'nden Adana, Erzurum, Ankara, Bitlis, Canik, Halep, Hüdevendigâr, Sivas, Trabzon, Diyarbakir, Ma'muretül'aziz, Konya vilayetleriyle, Urfa, Eskişehir, İzmit, Karesi, Kale-i Sultaniye, Maraş, Niğde, Karahisar-i Sahib sancakları ve Hüdevendigâr, Adana, Halep, Sivas, Canik, Diyarbakir, Erzurum, Ma'muretül'aziz ve Karesi Emval-i Metruke Komisyonlarına, 24 Ağustos 1915, [Online Belge]; www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/2600belge/366.doc.

37- BOA/DH.ŞFR, 57/342, Dâhiliye Nezareti'nden Halep Emval-i Metruke İdare Komisyonu'na, 8 Kasım 1915, aktaran Akçam (2008), *a.g.e.*, s. 233.

38- BOA/DH.ŞFR, 54-A/354, Dâhiliye Nezareti'nden Dersim'deki Ma'muretül'aziz valisi Sabit Bey'e, 10 Ağustos 1915, aktaran Akçam (2008), *a.g.e.*, s. 236.

II. Savaş Sonrası Dönem: 1917-1922

Emval-i Metrukeye Dair Hukuki Değişiklikler

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu savaşı kaybetmiş ve sonrasında İTC hükümetten düşmüştür. Yeni hükümetler İttihat Terakki muhalifleri tarafından oluşturulmuştur. İtilaf güçleri, Osmanlı Hükümeti hakkında kararlar vermeye başlamış, hatta 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul resmen işgal edilmiştir. Bu süreç aynı zamanda İtilaf güçlerinin İstanbul Hükümeti üzerinde baskı kurmasına da yol açmıştı. İtilaf güçleri savaş suçlularını yargılamaya başlamış ve tehcir uygulamalarını da savaş suçları kapsamına almıştır. Bu minvalde, savaş sonrasında kurulan Osmanlı hükümetleri de İTC yönetimini savaş ve tehcir dönemi uygulamaları dolayısıyla yargılamaya başlamıştır.³⁹ Aynı zamanda, bu siyasi süreç içerisinde, Osmanlı hükümeti, Ermeni mallarıyla ilgili çeşitli kararlar da almıştır.

İlk olarak, Talat Paşa'nın ardından sadarete [sadrızamlık] gelen Ahmet İzzet Paşa ve hükümeti, 18 Ekim 1918 tarihinde Hariciye Nezareti'ne bir emir göndermiştir. Emirde, tehcir edilen Ermenilerin evlerine geri dönebilecekleri aktarılmıştır.⁴⁰ Ayrıca, 4 Kasım 1918'te ise İstanbul Hükümeti 27 Mayıs 1915 tarihli tehcir kararını iptal etmiştir (Düzceer, 1994: 101). Bu dönemde, İTC'nin hükümetten düşmesiyle birlikte Meclis-i Mebusan yeniden açılmıştır. İTC'ye muhalif olan mebuslar, Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan olayları ve İTC politikalarını eleştirmeye başladılar. Bunun sonucunda, İTC üyelerini yargılayarak, tehcir ve emval-i metruke ile ilgili kanun ve kararları anayasaya aykırı olmaları dolayısıyla reddettiler (Akçam, 2002: 407).

8 Ocak 1920 tarihinde Ali Rıza Paşa'nın yönettiği İstanbul Hükümeti, tehcir edilenlerin mallarıyla ilgili olarak bir kararname çıkardı. Savaş sonrası, İtilaf güçleri tarafından İstanbul Hükümeti'ne yapılan baskılar da bu yönde bir kararda etkili olmuştur. Özellikle Britanya, gayrimüslimlere haklar verilmesi, Ermenilerin geri dönüşü ve tehcir dolayısıyla uğradıkları zararların karşılanması için Osmanlı hükümetine baskı yapmıştır (Akçam, 2002: 444; Bertan, 1976: 203). Bundan ötürü, İstanbul Hükümeti emval-i metrukeye dair yeni karar almak zorunda kalmıştır. Bu yeni ka-

39- İttihatçıların Osmanlı hükümeti tarafından yargılanması hakkında ayrıntılı bilgi için: Akçam, Taner (2002) *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, Ankara: İletişim Yayınları, s. 388-482; Akçam, Taner & Dadrian, Vahakn N. (2008) *Tehcir ve Taktik' Divan-i Harb-i Örfi Zabıtları: İttihat ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

40- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı (1995), *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Ankara, s. 182.

rar İTC döneminde alınan kararlardan farklıdır ve hemen hemen bütün maddeleri değiştirilmiştir; nitekim burada amaçlanan, malların eski sahiplerinin haklarını korumaktır. Karar, genel anlamda 27 Eylül 1915 tarihinde çıkarılan emval-i metruke muvakkat kanunu ile 4 Kasım 1915 tarihli tüzüğe göre tasfiye edilmiş olan malların iadesini öngörmekteydi. Bazı maddelerden örnek vermek gerekirse; gerçek sahibinin onayı olmadan başka birine devredilen taşınmaz mallar gerçek sahibine iade edilecektir ya da malın ederi, tasfiyeyi yasallaştırmak için gerçek sahibine verilecektir. Ayrıca, malın gerçek sahibi ölmüş ve mal sahibinin hiçbir mirasçısı yok ise, özel kanunlarla tanımlanan malların değeri nakledildikleri yerdeki azınlık ve hayır kurumlarına maddi yardım olarak verilecektir. Hükümet tarafından tasfiye edilen taşınabilir mallar henüz satılmadıysa onlar da gerçek sahiplerine iade edilecektir. Eğer satılmışlarsa, satış değerleri sahiplerine verilecektir. Eğer sahipleri ölmüş ve mirasçıları yok ise değerleri dini liderlere ve yetimlere dağıtılması amacıyla kullanılacaktır. Tehcir edilenler adına tasfiye komisyonları tarafından toplanan paralar da iade edilecektir. Ayrıca, bu karar uyarınca, mallara zarar verenlerin bedellerini gerçek sahiplerine ödeyeceklerdir. Yalnızca, kamu yararı gözetilerek tasfiye edilen mallar sahiplerine geri iade edilmeyecektir.⁴¹ Bu hukuki değişiklikler ve kararlar doğrultusunda İstanbul Hükümeti, Ermeni emval-i metrukesinin idaresini gerçekleştirmiştir. Aşağıda da görüleceği gibi 8 Ocak tarihli kararname doğrultusunda mallar iade edilmeye çalışılmış ancak hem emval-i metrukeye yerleştirilen muhacirler hem de malları bu süreçte ele geçiren yerel yöneticilerin karşı çıkmaları dolayısıyla pek başarılı olunamamıştır. Şimdi, sürecin uygulamadaki yönü aktarılmaya çalışılacaktır.

Ermeni Emval-i Metrukesi ve İade Edilmesi

Ermenilerin durumlarının iyileştirilmesi ve zararlarının karşılanması yönünde çeşitli adımlar atıldığından ötürü bu dönem uygulamaları İTC döneminden farklıdır. En önemli adımlardan biri Ermenilerin evlerine dönmelerine izin verilmesi yönündeki karardır. İkincisi ise yeni hükümetin 4 Kasım 1918 tarihinde tehcir ve emval-i metruke kararlarını yürürlükten kaldırmasıdır. Son olarak, yukarıda ayrıntılı olarak değindiğimiz 8 Ocak 1920 tarihinde çıkarılan emval-i metrukeye dair kararnamedir. Malların iadesini öngören bu son karara kadar geçen süreçte hükümet malların iadesi yönünde çeşitli karar ve emirleri yerel yöneticilere göndermiştir. Bunların hepsi hükümetin mallara yönelik nasıl bir anlayış ve tavır içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu kısımda konuyla ilgili bazı örnekler sunulacaktır.

41- Belgenin orijinali için: Kardeş, Salâhaddin (2008) "Tehcir" ve Emval-i Metruke Mevzuatı, Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, s. 79-91.

İlk olarak, Dâhiliye Nezareti tarafından 18 Ekim 1918 tarihinde gönderilen emre değinmek gerekir. Emirde, savaş nedeniyle tehcir edilenlerin evlerine ve topraklarına geri dönmelerine izin verilmesi öngörülmektedir. Ayrıca, boş olan emval-i metrukeye iskân yapılmamasının gerekliliği vurgulanmış ve daha öncesinden orduya tahsis edilen ve yereldekiler tarafından –yöneticiler de dâhil olmak üzere– işgal edilmiş olan malların geri dönenlere verilmesi için tahliye edilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴² Öte yandan, hükümetin tehcirde olduğu gibi geri dönüşlerde de sıkı bir kontrolü bulunmaktaydı. Bu doğrultuda vilayetlere evlerine geri dönen ailelerin sayısı hakkındaki bilgilerin hükümete verilmesi emredilmiştir. Valiler ve mutasarrıflar dönüşlerde insanların güvenliğini sağlamakla yükümlü kılınmış ve yolsuzluklara bulaşmış olan yöneticilerin ciddi bir şekilde cezalandırılması emrolunmuştur.⁴³ Diğer bir telgraf Dâhiliye Nezareti tarafından 28 Ekim 1918 tarihinde Diyarbakir vilayetine gönderilmiştir. Telgrafa göre, Ermeniler evlerine geri döndükleri zaman işgal edilmiş olan emval-i metruke boşaltılacaktı. Ayrıca, boş olan emval-i metrukenin zarar görmemesi sağlanacaktı.⁴⁴

9 Kasım 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti bazı vilayetlere Ermenilere ve Rumlara ait olan kutsal malların iadesi hakkında telgraf göndermiştir. Savaş dolayısıyla tehcir edilen Ermenilere ve Rumlara ait olan murahhasahane, kilise, okul ve rahip ikametgâhları ile bunlara ait binaların hemen tahliye edilmesi emredilmekte ve ilgili mülklerin bu cemaatlerin murahhasa ya da rahiplerine teslim edilmesi öngörülmektedir.

Bu karar ve emirlere rağmen malların gerçek sahiplerine iadesi gerçekten de yazıldığı gibi mi gerçekleşti? Merkezi hükümet tarafından gönderilen bu emir ve kararlar yerelerde nasıl sonuçlar doğurdu? Yusuf Halaçoğlu ve İbrahim Ethem Atnur gibi tarihçilerin iddia ettiği gibi, mallar iade edildi mi? Bu ve benzeri sorulara cevap aramak için o dönemki yazışmalar incelendiğinde, alınan karar ve emirlere rağmen malların iadesi, Ermeni mülklerini zaptedenler arasında soruna yol açmıştır. Zaten sürülen ve öldürülen Ermeniler düşünüldüğünde savaş sonrasının yarattığı koşullarda bu kararların uygulanması sınırlı kalmıştır. Örnek vermek gerekirse, Dâhiliye Nezareti tarafından Kasım 1918 tarihinde bazı vilayetlere gönderilen telgrafta tehcir edilen Ermenilerin ve Rumların bırakmış oldukları mallara bazı yerlerde zarar verildiği belirtilmektedir. Dâhiliye Nezareti bu tür davranışlara izin verilmeyeceğini söylemekte ve mallara zarar verenlerin takibata uğrayacaklarını vurgulamaktadır.⁴⁵

42- BCA/TİGMA, 272, 11, 11, 32, 15, 18 Ekim 1918.

43- BCA/TİGMA, 272, 11, 11, 32, 15, 18, 18 Ekim 1918 tarihli şifreye cevap, 23 Ekim 1918.

44- BOA/DH.ŞFR, 92/285, Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakir vilayetine, 28 Ekim 1918.

45- BOA/DH.ŞFR, 93/31, Dâhiliye Nezareti'nden Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bit-

Daha önce sözü geçen 18 Ekim 1918 tarihli emre cevaben gönderilen yazıda, ordu ve yerellerdekiler tarafından işgal edilen yerlerin tahliyesine dair kararın emval-i metrukeye yerleştirilen muhacir ve mültecilerde terdirginlik ve panik yarattığı aktarılmaktadır. Bu muhacirler buldukları işleri terk etmeye ve emval-i metrukeye zarar vermeye başlamıştır. Cevapta, Müslüman muhacirlerin haklarının hiçbir şekilde ihlal edilemeyeceği belirtilmiştir. Yetersiz kalan ev sorununu çözmek için de aynı eve birkaç ailenin iskân edilmesi önerilmiştir. Bu yolla, muhacirler ile geri dönenler daha yoğun bir şekilde yerleştirilebilecektir.⁴⁶

Bazı durumlarda ise yerel yöneticiler malların gerçek sahiplerine iadesine engel olmaktadır. Sivas'a bağlı Pirkinik bölgesinden İstanbul'da yaşayan Ermeni Katoliklerin göndermiş olduğu şikâyet mektubu bu duruma örnek olarak verilebilir. Sivas Ermeni Katolikleri Piskoposu, Pirkinik'ten tehcir edilmiş kırk ailenin evlerine geri döndüklerinden ve evleriyle tarlalarını geri istediklerinden bahseder. Fakat piskopos, Sivas'ın yerel yöneticilerinin malların sahiplerine geri verilmesine izin vermediklerinden şikâyet eder ve İstanbul hükümetinden bu sorunun çözülmesini talep eder.⁴⁷ Dâhiliye Nezareti, bu mektuba cevaben mallar ailelere teslim edilmediyse vilayet yönetiminin bu durumla ilgili soruşturma açmasını ve malların sahiplerine iade edilmesi gerektiğini emreder.⁴⁸

İngiliz Devlet Arşivleri'nde de Ermeni mallarıyla ilgili çeşitli belgeler bulunmaktadır. Bunlar içinde malların gerçek sahiplerine iadesi meselesini tartışan raporlar bulunmaktadır. Bu raporlar aracılığıyla merkezi hükümet ile yerel yönetimler arasında farklı uygulamalar ve uyumsuzluklar olduğu kolayca görülebilir. 4 Mart 1919 tarihinde, Birinci Dünya Savaşı'nda görev yapan Britanya askeri güçlerini yönetmek amacıyla kurulan Mısır Sefer Gücü'nün (*Egyptian Expeditionary Force*) savaşın sonuçlarının Türkiye'deki etkisine dair istihbarat raporu bunlardan biridir. Ermeni meselesi hakkındaki rapor, Mardin, Diyarbakir ve Urfa gibi imparatorluğun doğu bölgelerindeki Ermenilerin durumları hakkında bilgiler içermektedir. Raporla, Ermenilere ait mülklerin Türkler tarafından kullanıldığı, mukim kişilerin tehciri sonucunda boşalan evlere el konulduğu, bu ev-

lis, Hüdavendigâr, Diyarbakir, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Ma'muretül'aziz, Musul, Van vilayetleriyle, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Batum, Kars, Karesi, Kala-i Sultanîye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-i Sahib, Eskişehir, İç il, Kütahya, Maraş, Niğde ve Erzincan mutasarrıflıklarına, Kasım 1918, [Online Belge]; www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/2600belge/0768.doc.

46- BCA/TİGMA, 272,11,11,32,15, 18 Ekim 1918 tarihli şifreye cevap, 23 Ekim 1918.

47- BOA/DH. KMS, 49-2/15_1, İstanbul'daki Pirkinikli Ermeni Katoliklerinden Dâhiliye Nezareti'ne, 19 Nisan 1919, [Online Belge]; www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/2600belge/0841.doc.

48- A.g.b.

lerin görevlilere ve 'saygıdeğer' Türklere kiralandığı ya da başka yerlerden gelen Türk muhacirlere verildiği belirtilmektedir. Bazı durumlarda ise evler doğrudan hükümet tarafından satılmıştır.⁴⁹

Raporda, iade edilen bazı Ermeni mülklerinden de bahsedilmektedir; bir taraftan gerçek sahiplerinin mallarını talep ettiklerinde bunların iade edildiği belirtilirken, öte yandan yerel yöneticilerin işgal edilen yerlerin tahliye edilmesini reddettikleri öne sürülmektedir. 1 Nisan 1919 tarihli diğer bir rapor da bazı vilayetlerdeki Ermenilerin durumları hakkında bilgiler aktarması hasebiyle kayda değerdir. Örneğin, Bilecik'te 'Türk Hükümeti'nin Ermenilerin evlerine geri dönebilecekleri emrini vermesine rağmen Aralık 1918'in ortasına kadar az sayıdaki Ermeni'nin evlerine geri döndükleri belirtilmektedir. Rapor "bazı Ermenilerin dönmüş olduğunu fakat evlerini yıkılmış olarak bulduklarını" ve "evlerden arda kalan ahşap malzemenin Türkler tarafından yakıt olarak kullanıldığını" belirtiyordu.⁵⁰

Diğer bir belge, Karadeniz vilayetlerindeki Ermeni mülklerinin iadesi hakkındadır. Bu raporda, savaş sonrası kurulan Mal ve Mülk İadesi Komisyonu'ndan (Restitution of Property Commission) bahsedilmektedir. Bu komisyonlar her vilayette oluşturulmakta ve savaş sırasında mülklerini kaybedenlerin talepleriyle ilgilenmektedir. Raporda, komisyonun yerel bölgelerde, yerel yöneticilerin yaklaşımları dolayısıyla iyi bir şekilde çalışmadıklarından şikâyet edilmektedir. Örneğin, İnebolu'da malların iadesi konusunda yüze yakın dosya olmasına rağmen, kaymakamın bunları işleme koyma konusunda isteksiz davrandığı belirtilmektedir. Ayrıca, Kerasun'da Ermenilere ait seksen tane ev, sahiplerine henüz iade edilmemiştir, çünkü İnebolu'dan farklı olarak Dâhiliye Nezareti "kanun çıkana kadar hiçbir mülkün geri verilmeyeceği" emrini vermiştir. Buna rağmen, Ünye'de savaş sırasında hapisane olarak kullanılan Ermeni okulu Ermeni cemaatine iade edilmiştir.⁵¹ Bundan başka, 19-20 Ocak 1920 tarihli diğer bir rapora göre Trabzon'da mülkler meselesi soruşturulmamıştır ve "seksen kadar ev hâlâ Türklerin elindedir".⁵² Sonuç olarak, 1918-1922 yılları arasında Osmanlı Hükümeti malları gerçek sahiplerine iade etmeye niyetlidir ve Ermeni mülkleri özelinde malları geri vermek amacıyla çeşitli kararlar almış ve emirler vermiştir. Diğer taraftan, yerelerde daha farklı bir süreç işlemektedir çünkü malları halihazırda işgal etmiş olan yerel yöneticiler, merkezi hükümetin kararlarını kabul edip malları

49- FO.608.108, *G.H.Q. Intelligence Summary*, 4 Mart 1919, s. 3

50- FO.608.108, *Supplement to G.H.Q. Intelligence Summary*, 1 Nisan 1919.

51- FO.608.111, *Restitution of Property in Black Sea Provinces*, 13 Eylül 1919.

52- FO.608.275, report by Captain Perring on his visit to the Coastal towns of Unieh, Fatsa, Ordu, Kerasun, Trebizond, Rize and Batoum, 19-20 Ekim 1919, s. 4.

geri verme konusunda istekli olmamışlardır. Yerel dinamikler göz önüne alındığında çıkarılan kararnamelerin ve alınan kararların sembolik olmaktan öte bir manaları olmadığı belirtilebilir.

İngiliz arşivleri, aynı zamanda savaş süresince evlerini ve diğer mallarını kaybeden Ermenilerin talepleriyle de ilgili belgeler barındırıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşı kaybetmesinin ardından İngiltere ve diğer büyük güçler savaş zararları konusunda –diğer mağlup devletlere olduğu gibi– Osmanlı Devleti'ne de baskı yaptılar. Savaştan sonra toplanan Paris Barış Konferansı'nda bu konuları takip etmesi için Savaş Suçlarının Sorumluluğu ve Cezaların Uygulanması Komisyonu (*Commission on the Responsibility of the Authors of the Wars and the Enforcement of Penalties*) kurulmuştur. Bu komisyonun altında, mağlup devletlerde çeşitli alt komisyonlar kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu için de doğrudan mülkler meselesiyle ilgilenen Karma Komisyon (*Mixed Commission*), İstanbul'daki Britanya Konsolosluğu'nda kurulmuştur. Bu komisyon aynı zamanda özel olarak Ermeni-Rum Bölümü altında çalışmıştır. Bu Bölüm'de Ermenilerin savaş süresince uğradıkları zararları karşılamak için çaba sarfedilmekte ve Ermenilere ait yüzlerce talep komisyonca toplanmaktaydı. Ermeniler, savaş süresince el konulan ya da yağmalanan malları için tazminat talep etmekteydi. Britanya Yüksek Komiserliği'nin Ermeni-Rum Bölümü tarafından gönderilen 9-31 Mart 1919 tarihleri arasındaki soruşturmaları içeren mektup bunu örneklendirmektedir. Mektup, özel olarak Ermeni ya da Rum diye ayırmamakta, genel olarak dava dosyaları için Hıristiyan tanımlamasını kullanmaktadır. Bu dosyalar Ermeni-Rum Bölümü tarafından soruşturulmakta ve Dâhiliye Nezareti ile birlikte çalışılmaktadır. Mektuba göre dava dosyaları şöyledir:

“Hıristiyanlara ait olan fakat Türkler tarafından el konulan 61 konuta dair 37 dava dosyası,
 Hıristiyanlara ait olan fakat Türkler tarafından el konulan 34 fabrikaya ve diğer binalara dair 22 dava dosyası,
 Hukuka aykırı olarak el konulmuş ev eşyalarına dair 11 dava dosyası,
 Hıristiyanların mülkü olan ve Türkler tarafından el konulmuş gemiler, teknelere vs.ye dair 11 dava dosyası,
 Hukuka aykırı olarak tutulan Hıristiyan mahkûmlara dair 22 dava dosyası,
 Edirne'de serbest bırakılmaları sağlanmış Rumlara dair 8 dava dosyası,
 Hıristiyan sahiplerine iade edilmiş bir miktar para,
 Türkler tarafından hukuka aykırı el konmuş çiftlik hayvanlarına dair 6 dava dosyası,
 Hıristiyanlardan çalınan makinelere dair 2 dava dosyası,
 Cemaatlerine iade edilmiş Müslümanlaşmış kadın ve çocuklara dair 9 dava dosyası.”⁵³

Bu komisyonun çalışmaları önemlidir çünkü çalışmaların gerçekleştiği süreçte Osmanlı hükümeti malların iade edileceği yönünde emri vermiş bulunmaktadır. Bu emrin ardından, birçok Ermeni ve Rum savaş boyunca oluşan zararlarını gidermek için komisyona başvurmuştur. Aynı zamanda, uluslararası arenada da Ermeni emval-i metrukesi çeşitli konferanslar, antlaşmalar ve kongrelerde tartışılmıştır. 1919 yılında, Paris Barış Konferansı'nda, Ermeni delegasyonu Türkiye ve Kafkasya'daki Ermenilere ait zararlara dair bir rapor sunmuştur.⁵⁴ Ayrıca, 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması'nda da emval-i metrukeye dair ayrı bir madde vardır. Bu maddede (No. 144) şu ifadeler yer almaktadır:

“Osmanlı Hükümeti, Bırakılmış Mallar (Emval-i Metruke) konusundaki 1915 tarihli yasa ile ek hükümlerin haksızlığını kabul eder ve bunların tümüyle hükümsüz ve gelecekte olduğu gibi geçmişte de, geçersiz olduklarını bildirir.

Osmanlı Hükümeti, 1 Ocak 1914'ten beri topluca öldürme korkusuyla ya da başka herhangi bir zorlama yüzünden, yurtlarından kovulmuş, Türk soyundan olmayan Osmanlı uyruklarının yurtlarına dönüşlerini ve yeniden işlerine başlayabilmelerini, olabildiği ölçüde kolaylaştırmayı resmen yükümlenir. Sözü edilen Osmanlı uyruklarıyla, bunların üyesi buldukları toplulukların malı olan ve yeniden bulunabilecek taşınabilen ya da taşınmaz malların, kimin elinde bulunursa bulunsunlar, bir an önce geri verilmesi gerektiğini Osmanlı Hükümeti kabul eder. Bu mallar, onlara yükletilmiş olabilecek her türlü kısıtlamadan ve vergiden sıyrılmış olarak ve bugün onlara sahip olanlara ya da ellerinde tutanlara hiçbir ödenince (tazminat) ödenmeksizin, geri verilecektir; şu kadar ki, bunların, mülkiyet ya da elde bulundurma hakkını kendilerinden edindikleri kimselere karşı dava hakları saklı tutulacaktır.”⁵⁵

Bu madde ayrıca Osmanlı Hükümeti'nin, Milletler Cemiyeti tarafından gerekli görüldüğünde bir hakemlik komisyonunun kurulmasını kabul edeceğini de içermektedir. Bu komisyon, Osmanlı hükümetinden bir temsilci ve zarara uğradığını savunan cemaatin bir temsilcisi ile Milletler Cemiyeti'nin atayacağı bir başkandan oluşturulacaktır. Hakemlik komis-

53- FO.608.110, *Admiral Webb's despatch*, 6 Nisan 1919.

54- Matossian, Bedross der (21 Nisan 2007), “From Confiscation to Appropriation: Historical Continuity and the Destruction of the Armenian Economy in the Ottoman Empire”, *Armenian Genocide Insert*, v. 73: 16; http://www.hairenik.com/armenianweekly/gin042107_022.htm.

55- Bebiroğlu, Murat (21 Kasım 2006), “Lozan ve Sevr'de Azınlık Hakları”, HYE-TERT, <http://www.hyertert.com/yazi3.asp?Id=269&DilId=1> . Sevr Antlaşmasının İngilizce tam metni için bkz: http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Section_I_Articles_1_-_260 .

yonu 1 Ocak 1914 tarihinden itibaren mülkler üzerinde yapılan bütün işlemlerde değişiklik yapma konusunda yetkilendirilmiştir. Milletler Cemiyeti altında bu komisyon oluşturulduktan sonra, Britanya tarafından kurulan komisyondaki bütün talepler doğrudan bu komisyona aktarılmıştır. Buna rağmen, Lozan Antlaşması'na dayanarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Sevr Antlaşması geçersiz olmuştur ve Ankara hükümeti diğer bölümde de görüleceği gibi mülklerle alakalı olarak tamamen farklı politikalar uygulamıştır.

Sonuç olarak, savaş sonrası dönemde iç ve uluslararası baskılar dolayısıyla İstanbul hükümetleri İTC yönetiminin aksine politikalar benimseyerek gayrimüslimlerin, özelde Ermenilerin, gördükleri zararları karşılamaya dönük uygulamalar gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Her ne kadar, yerlerinden sürülmüş, kırıma maruz bırakılmış bir toplumun zararlarının karşılanmasının maddi temelleri zayıf olsa da kâğıt üzerinde olumlu adımlar atılmıştır. Fakat malların tasfiyesini yürüten ve aynı zamanda malların büyük çoğunluğunu zapteden yerel yöneticiler malların iadesi sürecine direnç göstererek hem Ermenilerin geri dönüşüne hem de mallarına tekrardan sahip olmalarına engel olmuşlardır. İttihat Terakki döneminde Ermenilerden boşalan yerlere yerleştirilen muhacir ve mülteciler de malların geri verilmesinin önünü tıkamışlardır. Hukuksal olarak yapılan adımların yerel güç ilişkileri düşünüldüğünde gerçekleşme olanağı güçleşmektedir. Aynı zamanda bu süreç, “milli mücadele” olarak adlandırılan dönemde Ankara hükümetinin destek kazanmasının zeminini de oluşturmuştur.

III. “Milli Mücadele” ve Cumhuriyet (1919-1930)

Hukuki Süreç ve İTC Dönemine Dönüş

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının 1919 yılından itibaren bir mücadele başlatmasıyla birlikte Ankara'da İstanbul Hükümeti'ne muhalif yeni bir hükümet oluşmaya başladı. 23 Nisan 1920 yılında TBMM'nin açılmasıyla Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti'ne danışmadan çeşitli kararlar almaya başladı. Hatta yeni meclis kurulduktan hemen sonra, 7 Haziran 1920'de bir kanun çıkararak İstanbul Hükümeti'nin kabul ettiği her türlü siyasi ve ticari antlaşma ve sözleşmeleri geçersiz saydı. Bu kanun, İstanbul'un itilaf güçleri tarafından işgal edildiği tarih olan 16 Mart 1920 tarihinden itibaren benimsenmiş olan bütün antlaşma ve sözleşmeleri içermektedir.⁵⁶ İstanbul ve Ankara hükümetleri arasındaki çatışma kanunla birlikte tamamen ortaya çıkmış oldu. Ermeni emval-i metrukesi özelinde, Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti'nin malların gerçek sahiplerine iadesini öngördüğü kararnameyi reddetti. Savaştan sonra İstanbul Hükü-

meti tarafından yürürlükten kaldırılmış olan İTC hükümetinin emval-i metruke muvakkat kanununu, Ankara Hükümeti yeniden kabul etti ve sadece birkaç teknik değişiklik yaptı. Bunun anlamı Kemalistlerin de İttihatçılar gibi mülklerin tasfiyesini amaçlamış olduklarıdır. Tabii Kemalistler bu tasfiye işlemini daha sancısız ve kolay gerçekleştirdiler çünkü artık bir ulus-devlet oluşturulma sürecine girilmiş ve büyük güçlerin baskıları aza indirilmişti. Ermenilerin tehcir edilerek kırıma uğratılmalarının gerçekleşmesi ve Rumların mübadele yoluyla ülkeden gönderilmesi sonucunda, yeni devlet nüfus olarak daha homojen bir yapıya bürünmüş ve nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı olarak Türkiye Devleti, politikalarını uygularken toplumun rızasını daha kolay alabilecek mekanizmalara sahip olmuştur.

Ankara Hükümeti, 1922 yılından itibaren emval-i metrukeye dair çeşitli kararlar almıştır. İlk olarak 20 Nisan 1922 tarihinde "*Memalik-i Müstah-lâsadan [Kurtarılmış] Firar ve Gaybubet [Kaybolan] Eden Ahalinin Emval-i Menkule ve Gayrimenkulelerinin İdaresi Hakkında Kanun*"u çıkarmıştır. Bu kanuna göre düşman istilasından kurtulan yerlerde, sahiplerinin kaçması ya da kaybolması dolayısıyla sahipsiz kalan, terk edilmiş taşınabilir mallar müzayede yolu ile satılacak ve taşınmaz mallar ile tarımsal ürünler hükümet tarafından kontrol edilecektir. Bunların gelirleri mal sandıklarına kaydedilecek ve eğer sahipleri dönerse taşınmaz mallar ile elde edilen gelir sahiplerine iade edilecektir [Madde 1]. Diğer bir madde ise sahipsiz ve terk edilmiş mallara gereksiz müdahale edenlerin, bu kanunun yayımlanmasından sonraki bir haftaya kadar bu malları hükümete teslim etmeleri gerektiği belirtilmektedir [Madde 3]. Ayrıca, kanun, gizli kalmış olan emval-i metrukeleri ihbar edenlere de, meydana çıkan malın yüzde onu değerinde bir ikramiye verilmesini öngörmektedir [Madde 4]. Son olarak, bu kanun aynı zamanda harp ya da siyasi nedenlerden dolayı başka mahallere kaçmış ya da kaybolduğu hükmen sabit olanların taşınabilir ve taşınmaz mallarıyla, tarım ürünleri hakkındaki işlemlerde de uygulanacaktır [Madde 5].⁵⁷ Kanunda açık olarak Ermeni tabiri geçmese de özellikle madde 5, Ermenilerin tehcir dolayısıyla geride bırakmak zorunda kaldıkları malları için de uygulanmıştır. Bundan sonraki uygulamalar şimdilik bu kanun kapsamında gerçekleşmiştir.

Bu kanun yürürlüğe girdikten sonra 8 Ocak 1920 tarihinde İstanbul Hükümeti tarafından kabul edilen emval-i metruke kararname, TBMM tara-

56- Türk Parlamento Araştırma Grubu (1993), *Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, s. 126-127.

57- Belgenin orijinali için: Kardeş, Salâhaddin (2008) "*Tehcir*" ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, s. 97-98.

findan 14 Eylül 1922 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır.⁵⁸ Bu, Ankara hükümetinin emval-i metrukeye ve onların gerçek sahiplerine iadesi konusundaki yaklaşımını göstermesi açısından çok önemlidir çünkü İstanbul Hükümeti'nin kararnamesi tehcir edilmiş olanların yani malların gerçek sahiplerinin haklarını korumayı amaçlamaktadır. Ankara Hükümeti, bu kararı benimsemeyerek, malları gerçek sahiplerine iade etmek yerine tasfiye etmeye devam edeceğini kabul etmiştir. Bu kanunu yürürlükten kaldırdıktan sonra da Anayasa'yı ihlal ettiği için İstanbul Hükümeti tarafından reddedilen 27 Eylül 1915 tarihli muvakkat kanunu yani İTC'nin emval-i metruke kanununu Ankara Hükümeti tekrar yürürlüğe sokmuştur.

Lozan Antlaşması'na kadar olan süreçte, bu kanunlar yoluyla emval-i metrukeye dair işlemler yapılırken Lozan Antlaşması'yla birlikte bazı değişiklikler ve ek kararlar alınmıştır. Özellikle Lozan Antlaşması'ndan önce Yunanistan ve Türkiye arasında imzalanan 30 Ocak 1923 tarihli mübadele protokolüyle Rumların emval-i metrukesi artık bu sözleşme kapsamında değerlendirilmiştir. Ayrıca, yeni çıkarılacak olan kararnamelere "mübadil" tanımlaması eklenmiştir. Fakat bu tür uluslararası sözleşmeler sonucu alınan kararlara rağmen hükümet, bu antlaşmalar öncesi tasfiye edilmiş malları iade etmemiş ve çıkarılan yeni kanunlarla bu süreci meşrulaştırmıştır.

Lozan Konferansı sırasında da tehcir edilmiş olan Ermenilerin mallarının iade meselesi genel af (General Amnesty) başlığı altında tartışılmış fakat Türk Temsilci Komitesi iddiaları reddetmiştir. Bu konferansta, Türkiye'nin temsilcisi olarak İsmet İnönü, Ermeni mültecilerin kitlesel olarak geri dönmelerine izin veremeyeceklerini, çünkü bu tür bir kitlesel geri dönüşün Türkiye'nin güvenliğini tehdit edeceğini ileri sürmüştür.⁵⁹ Ayrıca İsmet İnönü, Ermeni mültecileri meselesini genel af konusundan da ayırmıştır. İnönü'ye göre, çeşitli nedenlerden dolayı farklı dönemlerde yüz binlerce insanın göç etmesinin genel af konusundan farklı olduğunu ve bu konunun Lozan Konferansı çerçevesi altında çözülemeyeceğini savunarak Ermenilerin geri dönüşü meselesini konferansta tartışma dışına atmaya çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur.⁶⁰ Dolayısıyla, Ermenilerin geri dönüşü ve tasfiye edilen mallarının iadesi konusu Lozan Antlaşması'nın genel af başlığına dahil edilmemiştir. Buna rağmen, Türkiye Hükümeti, Lozan Antlaşması'yla uyumlu olacak bir şekilde kanunlarını yeniden düzenlemekle sorumlu olacaktır. Bu aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu ve "milli mücadele" döneminde çıkarılmış malların iadesini

58- *A.g.b.*, s. 122.

59- *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*, Vol. 2 (1), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları s. 162.

60- *A.g.e.*, s. 193-194.

öngören kararların geçersiz olduğunu da göstermektedir çünkü pasaportsuz bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'ndan "göç etmiş" olan Ermenilerin Türkiye'ye girişine izin yoktur. Bundan sonra çıkarılan kanun ve kararnameler, emval-i metrukenin tasfiyesinin devamını öngörmekten ve süreci meşrulaştırmaktan başka bir amaç içermemektedir.

Daha önce bahsedildiği gibi Lozan Antlaşması dolayısıyla hükümet, emval-i metrukeyle ilgili çeşitli kararlar almıştır ve bu kararlarla kanunlarını geliştirmeye çalışmıştır. Bunlardan birincisi 13 Haziran 1926 tarihli talimatnamedir. Talimatnameye göre, Lozan Antlaşması'nın azınlıklarla ilgili hükümleri doğrultusunda bu antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarih olan 6 Ağustos 1924'ten itibaren terk edilmiş mallara el konulması gerekir [Madde 1]. Eğer hükümet emval-i metrukenin 6 Ağustos 1924 tarihinden öncesine ait olduğunu anlar ise hükümet benzer bir biçimde işlemi sonuçlandırır yani tasfiyeyi gerçekleştirir [Madde 2]. Eğer emval-i metruke, 6 Ağustos tarihinden sonrasına ait ise mallar sahiplerine iade edilir. Eğer sahipleri ya da mirasçıları bulunamaz ise hükümet malları sahipleri adına idare eder. Mallar muhacirlere verilmişse bedelleri gerçek sahiplerine verilir [Madde 3].⁶¹ Bu kanun önemlidir çünkü bu kararlar birlikte hükümet, Lozan Antlaşması öncesi el konulmuş ya da tasfiye edilmiş olan emval-i metrukeyi sahiplerine iade etmeyeceğini belirtmiştir. Ermeni tehcirlerinin tarihleri Ermenilerin geri dönüşlerine izin verilmemesiyle birlikte düşünüldüğünde, bu kararlar birlikte Ermenilerin kendi malları üzerinde hak iddia edebilmeleri engellenmiştir. Ancak bu talimatnamenin birinci ve ikinci maddeleri 17 Temmuz 1927 tarihinde değiştirilmiştir. Değiştirilen maddelere göre Lozan Antlaşması öncesindeki terk edilmiş malların hükümet tarafından tasarrufuna acele edilmemiş olanlar, eğer dönen sahipleri tarafından işgal ya da idare edilmiş ise hükümet müdahale etmez. Ayrıca, bu maddede belirtilen "terk edilmiş mallar sahiplerine iade olunur" diye de eklenmiştir.⁶² Görüldüğü gibi hükümet bu değişikliği yaparak en azından bir şekilde evlerine geri dönebilmiş ve mallarına tekrar erişmiş olanlara iadeyi öngörmüştür. Yine Ermenilerin dönüşlerindeki "yasal" engelleri düşündüğümüzde bu yaklaşımın fazlasıyla istisnai bir duruma işaret ettiği aşikârdır.

Emval-i metrukeye dair iki önemli karar da 28 Mayıs 1928 tarihinde alınmıştır. Bu kararlar birçok açıdan meselenin nasıl bir şekle büründüğünü göstermesi açısından da değerlidir. İlk karar 28 Mayıs 1928 tarihli "Mübadil, Gayrimübadil, Muhacir ve Saireye Kanunlarına Tevfikân [Uyarın-

61- Belgenin orijinali için: Kardeş, Salâhaddin (2008) "*Tehcir*" ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, s. 164-165.

62- Belgenin orijinali için: *a.g.e.*, s. 141-142.

ca] Tevzi veya Adiyen Tahsis Olunan Gayrimenkul Emvalin Tapuya Raptına [Bağlanmasına] Dair Kanun"dur. Yukarıda aktardığımız kanunlar ile iskân ve borçlanma kanunları uyarınca kendilerine verilen taşınmaz mallar için verilecek olan geçici tasarruf belgeleri değiştirilerek sahipleri adına ve Hazine menfaatine ipotekli tapu senedi verilir. Bu kanuna göre ayrıca muhacirlere verilen ya da Hazinece tasfiye edilen mallar emval-i metruke kararları uyarınca gerçek sahiplerine iade edilmezler. Bunun yerine, 15 Nisan 1925 tarihli kanunda belirlenen değerleri Maliye Hazinesi tarafından ödenir.⁶³ Diğer karar ise "Emval-i Metruke Hesab-ı Carilerinin Bütçeye İrat [Gelir] Kaydına Dair Kanun"dur. Buna göre, emval-i metruke cari hesaplarının matlup bakiyeleri 1928 mali yılı gelir bütçesine irat kayıt yapılmıştır. Bu hesaptan üç yüz bin kadarlık bir miktar da Maliye Bakanlığı tarafından ödenek olarak alınması ve emval-i metruke idare masrafları ile teşkilatı için harcama yapmaya da Maliye Bakanlığı yetkili kılınmıştır.⁶⁴ Görüldüğü gibi, bu iki kararla şimdiye kadar çıkartılan kanunların bir nevi sonuçları alınmış olmaktadır. Önce malların dağıtıldığı kişilere tapu vererek bu kişiler "gerçek sahipler" yapılmışlardır ve daha sonra hazinece şimdiye kadar tasfiye edilmiş olanların bulunduğu emval-i metruke hesapları doğrudan gelir olarak kaydedilmiştir.

Üçüncü Dönemdeki Uygulamalar

Meselenin hukuki boyutu ve bunların uygulanma şeklini belirleyen temel dinamik düşünüldüğünde imparatorluk sisteminden farklı olarak ulus-devlet olmanın 'faydaları' görülebilmektedir. Bu süreç, aynı zamanda yeni yapıların, fırsatların ve ihtiyaçların ortaya çıkmasına da neden olmuştur ki bunlar devlet elitlerine yeni politikalar oluşturma konusunda zemin hazırlamıştır. Ulus-devlet olmanın getirdiği ihtiyaçlar da alınan kararlarda belirgin olmuştur. Bu bağlamda, Ermeni soykırımı ve Rumların mübadele yoluyla ülkeden gönderilmesi, yeni devletin hemen hemen büyük çoğunluğunun Müslüman nüfustan oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu değişiklikler yukarıdaki kanun ve kararlarda görüldüğü gibi, Ermeni emval-i metrukesinin hangi amaçlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda kullanıldığını da belirlemiştir. Genel olarak belirtilecek olursa, Kemalistlerin, Ermeni emval-i metrukesine dair politikaları, savaş sonrası yönetime geçen İstanbul Hükümetleri'nin politikalarından farklıdır. Ancak Kemalistler'in politikaları, Ermeni malları özelinde İttihat Terakki hükümetinin politikalarının benzerdir, yani İTC hükümetinde olduğu gibi malların tasfiyesine ve dağıtımına farklı biçimlerde de olsa devam edilmiştir. Bu bölümde bazı örnekler ışığında Kemalistlerin Ermeni emval-i metrukesine dair nasıl

63- Belgenin orijinali için: *a.g.e.*, s. 107-109.

64- Belgenin orijinali için: *a.g.e.*, s. 113.

bir politika izledikleri incelenecektir.

Ermeni Emval-i Metrukesi ve Muhacirlerin İskânına Devam

'Milli mücadele'den itibaren Ankara hükümeti, Ermeni emval-i metrukesine muhacirlerin ve mültecilerin iskân edilmesi politikalarını İTC döneminde olduğu gibi, aynen sürdürmüştür. Kurtuluş Savaşı ve bunun sonucunda sınırları belirlenen Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanına kadar olan süreçte, savaş ve başka nedenlerden ötürü birçok insan Türkiye'ye göç etmiş ya da ilticada bulunmuştur. Bunların iskânları ve ihtiyaçları Ankara hükümeti tarafından Ermeni emval-i metrukesi kullanılarak sağlanmıştır.

Örneğin, Bakanlar Kurulu, 11 Temmuz 1921 tarihinde, mültecilerin işgal ettikleri evlerle ilgili bir kararname yayınlamıştır. Bu kararnameye göre, varını yoğunu bırakıp sokakta kalan mültecilerin emval-i metrukeden çıkarılmasının muvafık olamayacağı belirtilmektedir ve Bakanlar Kurulu mültecileri zor durumda bırakmama düşüncesiyle mültecilerin işgal ettikleri evlerden çıkarılmaması yönünde karar vermiştir.⁶⁵

Diğer bir karar Bolvadin kazasına muhacirlerin yerleştirilmesi yönünde gelen taleplerle ilgilidir. Bu karar, muhacirlerin iskân edilmesindeki amaçları, yerel yöneticilerin iskân politikalarına yaklaşımlarını ve bu dönemdeki iskân politikalarının önemini göstermesi açısından değerlidir. Bolvadin Belediyesi, 27 Kasım 1923 tarihinde, İmar ve İskân Vekaleti'ne bir mektup göndermiştir. Bu mektup, Bolvadin kazasındaki üç nahiyenin olası muhacir iskânı için uygun olduğunu belirtir. Özelde, tek tek nahiyelerin ne kadar aileyi iskân etmek için kullanılacağı özellikleriyle birlikte aktarılmaktadır. Bolvadin kazasına iki saat bir mesafede bulunan bir nahiyeye, iskân için yirmi beş tane eve sahiptir. Ziraat için verimli toprakları bulunmakta ve buna ek olarak aynı zamanda hayvan besiciliği için de meraları vardır. Çay ismindeki nahiyede ise sekiz ev ve bin dönümlük tarla iskân için beklemektedir. Yukarıda aktarılan ve iskân için uygun olan yerler "Karahisar'da mütemekkin iken gaybûbet eden Ermeni milletinden terk edilen emval-i metrukeden"dir. Bolvadin Kazası Belediyesi ve İmar ve İskân Vekaleti arasındaki yazışmalarda, vekaletin, Bolvadin'e muhacir yerleştirilmesine karar verdiği belirtilmekte fakat burada Ermeni emval-i metrukesi olması dolayısıyla mübadele harici gelen muhacirlerin yerleştirilmesini istemektedir.⁶⁶

Bu belgede açıkça görüldüğü gibi yeni devlet de, Ermeni emval-i metru-

65- BCA/BKKG, 030.18.1.1/3.30.13, 11 Temmuz 1921.

66- BCA/TİGMA, 272.10.2.12.8, 27 Kasım 1923 ve BCA/TİGMA, 272.10.2.12.8, 1 Aralık 1923 ve 2 Aralık 1923 tarihli telgraflar.

kesini devlet gelirlerini artırmak ve muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullanarak muhacirlerin iskânına devam etmiştir. Ayrıca, devlet bu dönemde kendi kontrolü altındaki yerel bölgeleri güçlendirmek için emval-i metrukelerin kullanılmasına müsaade etmekteydi. Örneğin, devlet tarafından Ermenilerin ve Rumların geride bıraktıkları malların muhacirlere teklif edilmesi yönünde Mayıs 1924 tarihinde bir karar alınmıştır.⁶⁷ Diğer bir telgraf 5 Nisan 1924 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti tarafından Diyarbakır vilayetine gönderilmiştir. Telgrafta, Diyarbakır'e gelecek olan muhacirlere emval-i metrukeden evlerin kiraya verilmesine izin verilmesi gerektiği buyrulmuştur.⁶⁸ Yine, 23 Aralık 1926 tarihinde gönderilen bir telgrafta, Şark illerinden gelen bazı mülteci ailelerin Niğde'de bulunan Ermeni emval-i metrukelerine yerleştirilmeleri gerektiği emredilmiştir.⁶⁹

Bunlar dışında Kemalistler ayrıca emval-i metrukeye muhacir yerleştirilmesini daha farklı amaçlar doğrultusunda da yapmaktaydı. 'Millî mücadele' döneminde bazı Kürt aşiretleri ile Kemalist hareketin önderleri arasında gerçekleşen ittifak yeni devletin kurulması ve akabinde Şeyh Said direnişinin gerçekleşmesinin ardından sonlanmıştır.⁷⁰ Türkiye Devleti bu sürecin ardından Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde egemenliğini ve idaresini güçlendirmeye çalışmıştır. 'Yeniden iskân' bu amacı gerçekleştirmek için kullanılmıştır. Joost Jorgenden, 1920 ve 30'lu yıllarda Türkiye'de iskânın yeni bir hedef, kimliklerin eritilmesi ve yeni bir kimliğin yaratılması temelinde çok farklı bir anlam kazandığını iddia etmektedir. Bu politika, "devlete karşı isyan eden ya da bir biçimde isyancılarla bağlantılı olan Kürtlerin" ülke içindeki yeniden iskân edilmeleri anlamına gelmekteydi (Jorgenden, 2008: 304). Bu bağlamda, Türkiye devleti Şeyh Said direnişinin ardından, Kürt(lerin) muhalefetini önlemek amacıyla çeşitli politikalar benimsemiştir. İlk olarak, Kürtlerin yaşadığı bölgelere Türk muhacirlerin yerleştirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca, direnişe katılmış olan Kürtleri Batı bölgelerinde iskân etmeye çalışmıştır. Son olarak, bölgede bulunan bazı Kürt ileri gelenleri ile ittifaklar kurulmaya çalışılarak ve yeni devlete rıza göstermeleri amaçlanmıştır. Bu amaçları gerçekleştirmek için Ermeni emval-i metrukesi önemli bir rol oynamıştır.

67- BCA/TİGMA, 272.11.21.106.11, Mayıs 1925.

68- BCA/TİGMA, 272.11.17.81.2, *Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti'nden Diyarbakır vilayetine*, 5 Nisan 1924.

69- BCA/TİGMA, 272. 12.50.109.05, 23 Aralık 1926.

70- Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı'nı kazanmak için Kürtlerle işbirliği yapmıştı. Taner Akçam, Mustafa Kemal'in Kürt liderlere yolladığı mektuplara göre, Türk ve Kürt işbirliğinin önemli bir sebebinin Kürtlerden intikam almak için geri gelecek olan Ermenilere dair olan korku olduğunu belirtiyor. Ayrıca, Ermeni mallarına konmuş olan eşraf da dönecek olan Ermenilerden korkmakta idi (Akçam, 1994: 158).

Maliye Bakanı Abdülhalik (Renda) Bey'in 1925 yılında İsmet Paşa'ya gönderdiği telgraf, Ermeni emval-i metrukesinin önemini göstermesi açısından değerlidir. Renda, Kürtlerin yaşadığı bölgelerde yaptığı incelemelerden sonra buralarda hangi politikaların izlenmesi gerektiğini İsmet Paşa'ya aynen şöyle aktarmıştır:

“Ermenilerden kalan köylerde Türk muhâcirleri yerleşdirilmek sûretiyle Kürd mes'elesinin en iyi bir sûretde hal olunabileceği hakkında orada iken vuku'bulan ma'rûzât-ı acizânem, müşâhhedât ve tedkikat-ı ahîre ile de pek kuvvetli bir sûretde te'yid etdi. Binâen aleyh buralarda muhâcir iskânı mes'elesi tesbît edilinceye kadar Diyarbekir, Si'ird, Bitlis, Van, Muş vilâyetlerinde emvâl-i metrûkeden olan köyler ve kasabalar haricindeki arâzilerin satılmaması ileride istimplâke ihtiyâc kalmamak için muvâfık-ı ihtiyât kanâatindeyim. Bu kabîl arâzinin te'hîr-i fûrahtı için me'mûrîn-i mülkiye ve mâliyyeye tebligat icrâsı menût-ı re'y-i sâmilereidir.”⁷¹

İsmet Paşa'nın 2 Ağustos 1925 tarihli cevabında, emval-i metrukeden olan köyler ve kasabalar haricindeki arazilerin satılmaması gerektiği muvafık görülmüştür.⁷² Bu yazışmada açıkça görüldüğü gibi devlet, Kürtlerin yaşadığı bölgelere Ermeni emval-i metrukesinden yararlanarak “Türk muhacirleri” yerleştirip bu bölgeleri Türkleştirmeyi amaçlamıştır. Böylelikle de Kürt sorununu devlet nezdinde çözmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda, yazışmaların tarihi de önemlidir çünkü görüldüğü gibi Şubat 1925 tarihinde başlayan Şeyh Said Direnişi, etkisini 1920'lerin sonlarına kadar devam ettirse de 1925'in Nisan ayında devlet tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır. Yazışmalarda da görüldüğü gibi devlet, direniş sonrası Kürt nüfusunun olduğu bölgelere odaklanmış ve bir çok Kürt aile Batı illerine zorla göç ettirilmiştir.

Bu yazışmanın bir diğer önemi de, 25 Eylül 1925 tarihinde kabul edilen Şark Islahat Planı ile benzerlikler taşıyor olmasıdır.⁷³ Şark Islahat Planı, 8 Eylül 1925 tarihinde kabul edilen karamame uyarınca çıkarılmıştır. Bu kararname sonucunda, İçişleri Bakanı Cemil Bey, Adalet Bakanı Mahmud Esat Bey ve Çankırı milletvekili Abdülhalik Bey 'isyan' edilen bölgelerle ilgili araştırma yapmak ve onun hakkında rapor hazırlamak ile görevlendirilmiştir. Bu raporlar sonucu oluşan plan, bölgenin sosyo-ekonomik ve demografik yapısını tümünden değiştirmeyi amaçlayan maddeler içermektedir. Madde 5'e göre, Van şehri ve Midyat arasındaki hattın garbında bu-

71- BCA/BMGMEK, 30.10.80.529.20, *Abdülhalik Bey'den İsmet Paşa'ya*.1925

72- BCA/BMGMEK, 30.10.80.529.20, *İsmet Paşa'dan Abdülhalik Bey'e*, 2 Ağustos 1925.

73- Şark Islahat Planı'nın orijinal metni için: Bayrak, Mehmet (2009) *Kürtlere Vurulan Keleçe: Şark Islahat Planı*, İstanbul: Özgü Yayınevi. Veya: <http://www.kurdistantime.com/?p=494> .

lunan Ermeni emval-i metrukesine Türk muhacirler yerleştirilecektir. Bu hatta bulunan Ermeni malları satılmayacak ve Kürtlere kiraya verilmeyecektir. Yugoslavya'dan gelen Türk ve Arnavutlar ile İran ve Kafkasya'dan gelen muhacirler Elaziz-Ergani-Diyarbakir, Elaziz-Palu-Kiğı, Palu-Muş arasındaki Murat Vadisi, Bingöl Dağı'nın şark ve cenubu ile Hınıs, Murat vadileri, Muş Ovası, Van Gölü havzası, Diyarbakir-Garzan-Bitlis hatlarında iskân edilecektir. Eğer Türk muhacirlerin yerleştirilecekleri Ermenilerden metruk topraklar Kürtler tarafından işgal edilmiş ise, bu bölgeler derhal tahliye edilecek ve Kürtler eski yerlerine gönderilecektir.⁷⁴

Abdülhalik Bey'in İsmet Paşa ile yazışması ve Şark Islahat Planı birlikte düşünüldüğünde, Türk Devleti, Kürtlerin gelecekte 'isyan' etmelerine engel olmak ve bu bölgeleri Türkleştirmek amacıyla Ermeni emval-i metrukesinden faydalanmış ve buralara Türk muhacirler yerleştirmeye çalışmıştır. Bu plan uygulanmış fakat tam olarak başarıya ulaşmamıştır. Robert Olson da, Kosova'dan göç eden Müslüman Arnavutların isyan bölgelerine yerleştirildiklerini belirtmektedir. Olson, İngiliz raporlarına dayanarak, devletin yaklaşık 40-50,000 Çerkez muhacirini Kürt bölgelerine yerleştirmeyi planladığını aktarır (Olson, 1992: 186).

Aynı zamanda, devlet, 1928 yılında Şeyh Said Direnişi'ne katılan ve Batı bölgelerine sürülen Kürtler için bir af çıkarmıştır. Şeyh Said'in yeğeni Fexredini Şex Tahiri isyan sonrasıyla ilgili verdiği bir mülakatta devletin kendilerine devlete karşı herhangi bir eyleme girmemeleri kaydıyla mal ve toprak vermeyi teklif ettiğini söylemiştir. Ayrıca, Tahiri, Diyarbakir'de eski bir Ermeni köyü olan Xoşmat'a kendi ailesinin yerleştirildiğini de aktarmaktadır (Malmisanij, 2006: 39). Bu mülakatın gösterdiği gibi Türkiye Devleti daha öncesinden devletin şiddet tekeli kurma çabalarına direnmiş olan Kürtlerin bağlılığını kazanmak için Ermenilerin mallarını kullanmıştır. Bu da bize devlet denen aygıtın, politikalarını uygulayacak kapasiteden yoksun olduğu bölgelerde kendi konumunu güçlendirmek için o bölgelerin toplumsal gruplarıyla belirli ittifaklara girmek ve bazı ödüller vermek zorunda olduğunu göstermektedir.

Milli Ekonominin Yaratılması ve Emval-i Metruke

Kemalistler aynı zamanda Ermeni emval-i metrukesinden ekonomik girişimleri güçlendirmek amacıyla da yararlanmışlardır. Bu dönemde kurulan birçok anonim şirket, devlet tarafından doğrudan desteklenmiştir. Yeni kurulan bu şirket ve fabrikalar üretim yapabilmeleri için bina, arazi ve depo gibi taşınmaz mallara ihtiyaç duymuşlardır. Devlet de bu ih-

74- A.g.e.

tiyaçları Ermenilerin geride bıraktıkları mallardan tedarik ederek şirketleri doğrudan desteklemiştir. Bu bölümde, devletin ekonomik amaçlar doğrultusunda emval-i metrukeden nasıl yararlandığı örnekler ışığında işlenecektir.

Daha önceki bölümde görüldüğü gibi emval-i metrukeyle ilgili ilk kanun 20 Nisan 1922 tarihinde çıkarılmıştır. Bu kanun, taşınmaz mallar ve tarım ürünleriyle ilgili bir madde de içermektedir. Bu maddeye göre, taşınmaz mallar ile tarım ürünleri, hükümet tarafından idare edilecek ve hükümet, malların yönetimi konusunda her türlü yetkiye sahip olacaktı.⁷⁵ Buna ek olarak, devlet, bu süreçte devlet malların yönetimi için çeşitli özel kararlar da almıştı. Bunlardan biri Bakanlar Kurulu'nun 16 Kasım 1922 tarihinde kabul ettiği karardır. Karar, "Yunan ordusuyla kaçan Ermeni ve Rumların" bırakmış oldukları ipekböceği tohumlarının ziraatçilere dağıtılmasını öngörmektedir.⁷⁶ Diğer yandan, devlet malların dağıtımında dikkatli davranmaktadır, çünkü bazı insanlar bedelsiz olarak Ermeni mallarına sahip olmak istemekteydi. Devlet hukuki sınırlamalardan ötürü malları ücretsiz veremezdi. Fevzi Paşa, 21 Aralık 1922 tarihinde Başkumandanlığa bir telgraf göndermişti. Fevzi Paşa, bu telgrafta millete hizmet eden Üçüncü Süvari Fırkası komutanı Albay İbrahim Bey'in Bozöyük'te Rumlar tarafından tahrip edilmiş bir ormanı ve fabrikası olduğunu belirtmektedir. Albay İbrahim Bey, ordunun ayrılması dolayısıyla zararlarını karşılamak için kendi işini yapma maksadıyla İzmir'deki emval-i metrukeden olan Tuzakoğlu Un Fabrikası'nı talep eder.⁷⁷ Fakat, Dâhiliye Nezareti cevabında emval-i metruke kanunu dolayısıyla malları bilabedel veremeyeceklerini belirtir.⁷⁸ Bundan dolayı İbrahim Bey'in talebi reddedilmiş ve kendisine Rumlardan ötürü oluşan zararlarını temin edebilmesi için barış konferansına başvurması önerilmiştir.⁷⁹

Devletin şirketlerini desteklediğini gösteren bir örnek ise Saruhan milletvekili ve Akhisar Tütün Bankası Anonim Şirketi'nin temsilcisi Reşad Bey'in talebidir. Reşad Bey tütün fidesi yetiştirmek amacıyla emval-i metrukeden iki yüz yirmi iki dönümlük bir arsa talep etmiştir. Ayrıca, banka muâmelâtı için de Kayserioğulları tarafından bırakılan bir mağazayı ale-l-usûl belirlenecek bedel karşılığında istemiştir. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti tarafından bu malların muhacirlere tefzi edilmeyeceğinin belirtilmesi üzerine Bakanlar Kurulu 21 Eylül 1924 tarihinde Reşad Bey'in

75- Belgenin orijinali için: Kardeş, Salâhaddin (2008) "*Tehcir*" ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, s. 97-98.

76- BCA/BKMK, 30.18.1.1.6.37.1, 11 Kasım 1922.

77- BCA/BMGMEK, 30.10.140.4.14, *Fevzi Paşa'dan Başkumandanlığa*, 21 Aralık 1922.

78- BCA/BMGMEK, 30.10.140.4.14, 31 Aralık 1922.

79- a.g.b

talebini kabul etmiştir.⁸⁰ Bu kararnamede malların satış fiyatı gösterilmediği için bu malların ederlerinin ne kadar olduğu bilinmemektedir. Fakat bunların satış fiyatının mahalli meclis idaresince belirlendiği söylenebilir. Ayrıca, kendi ekonomik politikalarıyla uyumlu olan şirketlerin devlet tarafından desteklenmesi amaçlandığı için bunların satış fiyatlarının gerçek değerlerinden düşük olduğu ve ilgili bedellerin hazineye devrolunduğu göz önünde tutulmalıdır.

Diğer bir örnek de Ermeni emval-i metrukesinden iki binanın devriyle ilgilidir. 29 Mart 1925 tarihinde Bakanlar Kurulu bir kararname çıkararak emval-i metrukeden iki binanın İzmir İncir Borsası olarak kullanılması amacıyla İzmir Borsa İdaresi'ne verilmesine karar vermiştir. Diğerlerinde olduğu gibi bu binalar da satış bedelleri alınarak verilmektedir.⁸¹ Ayrıca 6 Nisan 1926 tarihinde Bakanlar Kurulu, Edirne'de bulunan Ermeni emval-i metrukesinden Fındıklıyan Un Fabrikası'nın, Edirne Belediyesi'ne kullanım amacıyla on yılına kiralanmasına karar vermiştir.⁸²

Son olarak, İktisad Vekaleti, 1925 yılında kurulan Sanayi ve Maden Bankası'nda hisse ve iştirâkî bulunan Teşebbüsât-ı Sana'iyeye Türk Anonim Şirketi'nin mali müşkilat karşısında kalan şirkete yardım amacıyla emval-i metrukeden mal verilmesini talep etmiştir. Karardan anlaşıldığına göre bu şirketin amaçları arasında memleketi "elektrik kuvvetiyle tenvire" hizmet etmekle beraber konserve, yünlü mensûcât ve ispirto fabrikaları kurarak devlete hizmet etmek de bulunmaktadır. Bakanlar Kurulu, 5 Ağustos 1928 tarihli kararname ile bu şirkete emval-i metrukeden mal satışını kabul etmiştir ve satışın müzayede yolu ya da takdir-i bedel ile satılmasına heyet vekilleri tarafından karar verilecektir.⁸³

Mülklerin Devletin İhtiyaçları İçin Kullanılması

Bu dönem içerisinde devlet, 'milli mücadele'den 1930'lara kadar devletin çeşitli ihtiyaçları için Ermeni emval-i metrukesinden yararlanmıştır. Bunlar içerisinde ordunun ihtiyaçları, devlet teşebbüslerinin bina ihtiyaçları ve devlet görevlilerinin ev ihtiyaçları doğrultusunda mallar kullanılmıştır. Bu bölümde, devletin bu ihtiyaçları gidermek için emval-i metrukeden nasıl yararlandığı örneklendirilecektir.

Emval-i metrukenin Türk Ordusunun ihtiyaçlarını gidermek için kullanıldığını göstermek amacıyla 7-8 Ağustos 1921 tarihlerinde kabul edilen Tekalif-i Milliye emirlerini incelemek gerekmektedir. Bu emirler esasen mil-

80- BCA/BKKG, 30.18.1.1.11.45.11, 21 Eylül 1924.

81- BCA/BKKG, 030.18.01.01.013.20.12, *Kararname*, 29 Mart 1925.

82- BCA/BKKG, 030.18.01.01.0.18.26.9, *Kararname*, 6 Nisan 1926.

83- BCA/BKKG, 030.18.01.01.030.48.15, *Kararname*, 5 Ağustos 1928.

li mücadelenin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kabul edilmiştir. Başkumandanlık toplamda altı emir yayınlamıştır fakat bunlardan bir tanesi doğrudan emval-i metrukeyle alakalıdır ve adı da “emval-i metruke hakkında altı numaralı emir”dir. Buna göre, “iki, üç, dört numaralı Tekâlif-i Milliye emirlerinde tedariki bildirilen eşya ve erzak cinsinden muhtelif mahallerde mevcut emval-i metrukeye Tekâlifi Milliye Komisyonlarınca vazi'yet edilecek, miktarı tesbit ve fiyatı takdir olunarak kuruşlu bir mazbata mahalli mal sandığına verilecektir”.⁸⁴ Emirde açıkça belirtildiği gibi ordunun ihtiyaç duyduğu eşya ve diğer mallar emval-i metrukeden karşılanmakta, böylece ordunun gereksinimleri karşılanmış olmaktadır. Aynı zamanda, bu komisyonlar ordunun ihtiyaçlarını emval-i metrukeden tedarik etmekle de sorumlu tutulmuşlardır.

Hükümet ayrıca devlet kurumlarının ihtiyaçları için de emval-i metrukeyi kullanmıştır. Bu yönde 3 Nisan 1924 tarihinde Bakanlar Kurulu bir karar almıştır. Bu karara göre Maliye Vekaleti ile Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti arasında emval-i metruke dolayısıyla bir anlaşmazlık bulunmaktadır. Emval-i metrukeden iki bina hükümet konağı olarak kullanılmak istenmektedir ancak aynı binaları Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti muhacirlerin iskânında kullanmak istemektedir. Bakanlar Kurulu da hükümet evleri için kira bedelinin sağlanmaması ve bu binaların ailelerin iskânı için elverişli olmaması dolayısıyla bunların hükümet konağı olarak kullanılmasının uygun olduğuna karar vermiştir.⁸⁵ Diğer bir karar da 11 Kasım 1929 tarihinde verilmiştir. Kararda, hükümet binası olarak kullanılan emval-i metrukelerin muhacirlerin iskânı için tahliye edildiğini ve bunun da bütçe harcamalarını artırdığı belirtilmektedir. Bu nedenle, Bakanlar Kurulu hükümet konağı olarak kullanılan emval-i metrukelerin boşaltılmamasına ve muhacirlere dağıtılmamasına hükümet konağı ihtiyacı dolayısıyla karar vermiştir.⁸⁶

Hükümet bu dönemde ayrıca emval-i metrukeleri devlet görevlilerine ve memurlara da dağıtmaktadır. Bu amaç için de Ermenilerin ve Rumların geride bıraktıkları malları kullanmaktadır. Buna mukerrerat bölümü kâtiplerinden Munib'in talebi örnek verilebilir. Munib, kendisine tahsis edilen evin birileri tarafından işgal edilmiş olduğunu ve henüz tahliye edilmediğini belirtmektedir. Bu konuyla alakalı olarak Başbakanlık ile Ankara vilayeti arasında yazışma yapılmıştır. Bu yazışmalara göre Ankara'da memurların yerleşmesi için üç yüze yakın ev bulunmaktadır. Bu evlerin ço-

84- Aktaran Tural, Mehmet Akif (1995) “Tekalif-i Milliye (Halka Borcu Kalmayan Devlet)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 32(XI): <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Dergiler&IcerikNo=801>.

85- BCA/BKKG, 030.18.01.01.09.21.4, *Kararname*, 3 Nisan 1924.

86- BCA/BKKG, 030.18.01.02.6.59.5, *Kararname*, 11 Kasım 1929.

ğu da Rumlar ve kaybolan kişiler tarafından bırakılmıştır. Başbakanlık 25 Ağustos 1924 tarihinde Munib'e verilmiş olan evin onun için uygun olduğuna ve derhal işgal edenler tarafından tahliye edilmesine karar vermiştir.⁸⁷ Rum mallarında olduğu gibi Ermeni emval-i metrukesi de memurlara dağıtılmıştır. Adana valisi tarafından Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti'ne 9 Ekim 1924 tarihinde gönderilen telgrafta memurların kullandığı emval-i metruke hakkında bilgi verilmektedir. Bu telgraf memur ve askerlerce işgal edilmiş olan emval-i metrukeye dair de bir tablo içermektedir. Tabloya göre, yüz elli adet işgal edilmiş yerden üç ev harici geri kalanların hepsi Ermeniler ve Rumlar tarafından geride bırakılmıştır.⁸⁸

“Şehitlere” Ermeni Emval-i Metrukesinden Mallar

Bu dönem içerisinde Ermeni emval-i metrukesi, geçmişe dönük olarak bir iade-i itibar amacıyla da belirli kesimlere dağıtılmıştır. Yeni kurulan rejim her ne kadar yeni olduğunu, geçmişle bağını kopardığını ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan tam bir kopuş gerçekleştirdiğini iddia etse de İttihatçı kadro ile Kemalistler arasındaki ilişkiler kendini koruyor, ideolojik, politik ve kadro sürekliliği göze çarpıyordu. Cumhuriyet kurulduktan sonra Kemalist rejime muhalif olan bazı eski İttihat Terakki mensupları tasfiye edilse de geçmişe dönük olarak eski kadrolara iade-i itibar adımları atılmıştır. 31 Mayıs 1926 tarihinde kabul edilen “Ermeni Suikast Komiteleri Tarafından Şehit Edilen veya Bu Uğurda Suveri Muhtelifle ile Düçarı Gadrolan Ricalin Ailelerine Verilecek Emlâk ve Arazi veya Tazminat Hakkında Kanun”⁸⁹ bunu göstermesi açısından değerlidir. Kanunun maddelerine geçmeden önce mecliste yapılan tartışmalara bakmak yeni rejimin Ermenilere ve Ermenilerin kırımının karar alıcıları ile uygulayıcılarına dönük olarak nasıl bir zihniyete sahip olduklarını görmek için anlamlı olabilir. Kanun teklifini, TBMM'ye Denizli Mebusu Reşit Bey veriyor. Reşit Bey'in verdiği teklifte Ermeni Suikast Komiteleri tarafından şehit edilenlere verilecek olan emlak ve arazinin emlak-ı milliden [milli emlak] olması isteniyor. Mecliste, kanun teklifinin bu yönüne Sinop mebusu Recep Zühtü Bey tarafından itiraz geliyor. “Bravo” sesleri altında biten konuşmasında Recep Zühtü Bey, şehitlere verilecek olan arazi ve emlakın neden milli emlaktan ziyade Ermeni emval-i metrukesinden verilmesi gerektiğini şu şekilde dile getiriyor: “Bu suretle biz, o suikastları ihtar etmiş oluyoruz. Siz, herhangi bir Türk'e suikast icra eder ve öldürebilirsiniz; fakat biz, onun evladını yarın sizin gözünüzü çıkarmak, kafanızı kırmak

87- BCA/BMGMEK, 30.10.27.158.4, 25 Ağustos 1924.

88- BCA/TİGMA, 272.11.19.36.19, 9 Ekim 1924.

89- Karakoç, Sarkis (1925-1985), Sicilli Kavanin, vol. 3, 1926-1927, İstanbul: Cihan Kütüphanesi, s. 278.

için, yine sizin paranızla yetiştiririz.”⁹⁰ Konuşmada da görüldüğü gibi Ermenilere dönük olarak intikamcı ve nefret dolu bir açıyla bu kanun meclis tarafından kabul edilmiştir.

Kanun, Ermeni emval-i metrukesinden yirmi bin lira değerinde emlak ve arazinin, Ermeniler tarafından öldürülen, Osmanlı hükümetleri tarafından tehcirde yargılanan ve idama mahkum edilenlere verileceğini içermektedir. Listedeki isimler şöyledir: Talât Paşa, Cemal Paşa, Cemal Azmi Paşa, Bahattin Şakir, Cemal Paşa'nın Yaveri Süreyya Bey, Cemal Paşa'nın Yaveri Nusrat Bey ve Sait Halim Paşa ile Kürt Mustafa'nın riyaset ettiği Divan-ı Harp kararıyla idam edilen Urfa Mutasarrıfı Nusrat Bey ile Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, firar ve intihar eden Diyarbakır valisi Doktor Reşit Bey ile Erzincanlı Hafız Abdullah Efendi ile Muş Mutasarrıfı Servet Bey.⁹¹

Kanunun uygulamasına bakılacak olunursa eğer, 2 Şubat 1927 tarihinde Bakanlar Kurulu'nun aldığı karara göre Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in eşi Hatice Hanım ile kızları Mezher ve Müşerref Hanım ve oğlu Adnan Beye bir ev ve daire,⁹² 13 Şubat 1927 tarihinde, Bahattin Şakir'in karısı Cenan Hanım ile oğulları Alp ve Celasin'e Şişli'de bir ev veriliyor.⁹³ Hatta bu verdikleri 20 bin lira değerinde olmadığından onu tamamlamak için 31 Ekim 1939 tarihinde Galata'da iki dükkânın üçte bir hissesi veriliyor.⁹⁴ 13 Nisan 1927 tarihinde Cemal Paşa'nın ailesine Feriköy'de 1453 dönümlük bir arsa veriliyor.⁹⁵ İlginçtir ki Biçen Hahoçyan'a ait bu arsa Bakim adlı biri tarafından soykırım sürecinde ele geçiriliyor ve buraya bir mağaza kuruyor. Bunun değeri kendisine verilerek arsa Cemal Paşa'nın ailesinin oluyor. 25 Aralık 1927 tarihinde ise Bedros isimli bir Ermeniye ait olan, Beyoğlu Asmalımescid'deki Arnavud Hanı Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in ailesine veriliyor.⁹⁶ Son örnek ise 16 Eylül 1929 tarihinde Avram isimli bir Ermeni'ye ait olan Beyoğlu'ndaki Taşhan ve içindeki dükkânlar Talat Paşa'nın kız kardeşi Kamile Hanım'a veriliyor.⁹⁷ Kanunen Talat Paşa'nın karısı Hayriye Hanım'a verilmesi gerekirken, Hayriye Hanım Talat Paşa'nın kız kardeşinin yardıma ihtiyacı olduğunu söyleyerek Kamile Hanım'a verilmesini istiyor ve karar bu şekilde değiştiriliyor.

90- II. Dönem Zabıt Ceridesi, cilt 24, 109ncü İçtima, s. 602, 29 Mayıs 1926.

91- Karakoç, Sarkis (1925-1985), *Sicilli Kavanin*, vol. 3, 1926-1927, İstanbul: Cihan Kütüphanesi, s. 278.89- Karakoç, Sarkis (1925-1985), *Sicilli Kavanin*, vol. 3, 1926-1927, İstanbul: Cihan Kütüphanesi, s. 278.

92- BCA/BKKG, 030.18.01.01.023.7.12, *Kararname*, 2 Şubat 1927.

93- BCA/BKKG, 030.18.01.01.023.7.18, *Kararname*, 13 Şubat 1927.

94- BCA/BKKG, 030.18.01.02.8.106.13, *Kararname*, 31 Ekim 1939.

95- BCA/BKKG, 030.18.01.01.25.49.8, *Kararname*, 13 Nisan 1927.

96- BCA/BKKG, 030.18.01.01.027.70.3, *Kararname*, 25 Aralık 1927.

97- BCA/BKKG, 030.18.01.02.5.47.15, *Kararname*, 16 Eylül 1929.

Görüldüğü gibi, bu kanunla Ermeni soykırımında rolleri belirgin olanlara, Osmanlı hükümetinin mahkemelerinde “tehcir” dönemindeki Ermenilere dönük suçlarından yargılanan ve hüküm giyenlere Kemalistler tarafından sahip çıkılmış, onlara iade-i itibar verilmiştir. Özellikle Kemalistlerin Ermeni kırımında oynadığı rollere dair tartışmalar düşünüldüğünde soykırım suçunu yalnızca İttihatçılara yıkmaya çalışmak yalnızca bu kanun özelinde düşündüğümüzde bile hikâyenin tamamını anlamızı güçleştirmektedir.

SONUÇ

Bu yazı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden Cumhuriyet döneminin başlarına kadar olan süreç içerisinde, 1915 soykırımı ve sonrasında Ermeni emval-i metrukesinin idaresini ve dağıtımını üç farklı dönemin karşılaştırmasıyla incelemeye çalıştı. ‘Tehcir’ kararıyla birlikte Ermeni malları üzerindeki sistematik kontrol 27 Eylül 1915 tarihinde çıkarılan ilk muvakkat kanuna kadar gizli talimnameler ve yerellere gönderilen telgraflar aracılığıyla yürütülse de, Osmanlı hükümeti çıkardığı hukuki kararlar ile halihazırda varolan ‘yağmalamayı’ meşru kılmaya, yasallaştırmaya çalışmıştır. Sistematik kontrolün en önemli yürütücüsü ise kurduğu tasfiye komisyonlarıdır. Yukarıdaki aktarımda görüldüğü gibi, her üç dönemde devlet, Ermeni emval-i metrukesinin idaresini ve dağıtımını belirli amaçlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda gerçekleştirmektedir. Temel olarak, ara dönemdeki İstanbul hükümetinin politikalarını bir kenara bırakırsak, İttihat Terakki hükümeti ve Kemalist hükümet malların dağıtımında üç amaç gütmüştür. Bunlar, Balkanlar’dan ve Kafkaslar’dan gelen muhacirlerin Ermeni emval-i metrukesine yerleştirilmesi ve bu malların onlara dağıtılması; milli ekonominin yaratılması; ve devlet ile toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. İmparatorluk sistemi ile ulus-devlet olmanın getirdiği farklılıklar da bu noktada belirginlik kazanmaktadır. Kemalist dönem düşünüldüğünde, Kürtlerin sürülmesi ve Türkleştirilmesi çabalarında Ermeni emval-i metrukesi de kullanıldı. Hem devlete muhalif olanların mallar yoluyla devlete bağlılıklarının kazanılmaya çalışılması, hem de muhaliflere Ermeni emval-i metruke dağıtılması Kemalistlerin İttihat Terakki’ye ve Ermenilere uygulanan soykırıma nasıl bir yaklaşım içerisinde olduğunu göstermesi bakımından manidardır.

Savaş sonrası dönemde İstanbul hükümetleri, uluslararası konjoktür ve iç gelişmeler dolayısıyla İttihat Terakki döneminden farklı politikalar benimsemek durumunda kalmıştı. ‘Tehcir’ kararlarını iptal etmiş ve sürülen Ermenilerin geri dönüşlerine izin vermişti. Ayrıca, çıkardığı kararname ile Ermenilere mallarını geri iade edeceğini de öngörmüştü. Zaten sürülmüş ve kırma uğramış olan bir halkın malları konusunda böyle bir karar alınması, sembolik anlam taşıması dışında pratikte pek bir başarı gösterme-

miştir. Kemalist hareketin yükselmesi ve iktidarı ele geçirmesiyle birlikte mallar konusunda tekrar İttihat Terakki dönemine bir dönüş gerçekleşti.

Diğer bir dikkat çeken nokta ise, malların dağıtımı ve idaresi noktasında yerellerin oynadığı rollerdir. Merkezde alınan kararlar yereller tarafından itinayla ve titizlikle uygulanmakta, tasfiye işlemi bizzat yerel yöneticiler vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Hatta malların çoğu, bizzat yerel yöneticiler tarafından işgal edilmiş ve kendi zimmetlerine geçirilmiştir. İstanbul hükümetleri düşünüldüğünde, malların iadesi için yapılan sınırlı çabalar yerel yöneticiler tarafından engellenmiş ve işgal ettikleri, el koydukları malları geri verme konusunda isteksiz davranmışlardır.

En başta sorulan “Ermeni emval-i metrukesine ne oldu?” sorusunu düşündüğümüzde, devlet sistematik bir kontrol dahilinde malların tasfiyesini gerçekleştirdi ve onları yukarıda zikredilen belirli amaçlar doğrultusunda dağıttı. Hukuk da bu bağlamda yapılan tasfiye ve yağma sürecini meşrulaştırmak için kullanıldı. Her ne kadar savaş sonrası dönemde malların iadesi öngörülse de bunu süreci geriye çevirmenin düşünülmesinden ziyade süreci durdurmak olarak yorumlamak gerekir. Her dönem için geçerli olan bir gerçek, hukuki mevzuatta malların iade edileceği ya da korunacağı belirtilmiş olsa da böyle bir pratiğin nadiren yaşandığıdır.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara

Toprak ve İskan Genel Müdürlüğü Arşivi

Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Evrakı Kataloğ

Public Record Office (Britanya Ulusal Arşivleri, Londra)

Files: Records of the Foreign Office

FO 608/108-110-111-245-275 1919

Basılı Birincil Kaynaklar

Bardakçı, Murat (2008) *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi: Sadrazam Talat Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususi Yazışmalar*, İstanbul: Everest Yayınları.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı (1995) *Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)*, Ankara.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı (2007) *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, Ankara.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı (1995) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Ankara.

Karakoç, Sarkis (1925-1985), *Sicilli Kavanin*, vol. 3, 1926-1927, İstanbul: Cihan Kütüphanesi.

Kardeş, Salâhattin (2008) *“Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı.

- Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*, vol. 2, no: 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1972.
- Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (1908-1918).
- Prime Minister Directorate General of Press and Information (1982) *Documents*, Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi, cilt 24, İ: 109, 29 Mayıs 1926.
- Türk Parlamento Araştırma Grubu (1993) *Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları.

İkincil Kaynaklar

- Ahmad, Feroz (1999), *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akçam, Taner (1994), *Türk ulusal kimliği ve Ermeni sorunu*, İstanbul: İletişim Yayınları
- (2002) *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- (2008) *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur: Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akçuraoğlu, Yusuf (December 29, 1910), "İttihâd-ı anâsır mes'alesi", *Sır'at-ı müstakîm*, V, 121: 280-283.
- Bakar, Bülent (2007) "Malların İadesi", *Türk-Ermeni İhtilâfı Makaleler* içinde. (Der.) Hikmet Özdemir. Ankara: TBMM Basımevi.
- Bertan, Suad (1976) *Aynı Haklar: Medeni Kanununun 618-764'üncü Maddelerinin Serbi (Bu Maddelerle İlgili Kanunlar ve Eski Hükümler)*, Ankara: Balkan Basımevi.
- Dündar, Fuat (2007) *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- (2008) *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat Terakki'nin Etnisite Mühendisliği*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Düzceer, Ali Rıza (1994) *Kazandırmacı Zamanlaşımıyla Taşınmaz İktisabı*. Ankara: Yetkin Hukuk Yayınları.
- Gökalp, Ziya (1913), "Üç cereyan", *Türk yurdu*, III, 11: 331-337.
- Halaçoğlu, Yusuf (2001) *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Jongerden, Joost (2007) *The Settlement Issue in Turkey and the Kurds: An Analysis of Spatial Policies, Modernity and War*, Leiden, Boston; Brill.
- Kaiser, Hilmar (2007) "1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları", *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Etnik Çatışma* içinde. (Der.) Eric J. Zürcher, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 123-157.
- Malmisanij (2006) "Büyüklerine Söyle 'Şex Evdirehim Asla Teslim Olmaz!'", *Serbisti*, vol. 23, s. 55.
- Marx, Anthony W (2002) *Faith in Nation: Exclusionary Origins of Nationalism*, Oxford: Oxford University Press.
- Migdal, Joel S., Atul Kohli & Vivienne Shue (1994) *State Power and Social Forces: Domination and Transformation in the Third World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Olson, Robert (1992) *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Ankara: Öz-Ge Yayınları.
- Süslü, Azmi (1999), *Armenians and the 1915 Event of Displacement*, Ankara: Kök Series of Social and Strategical Researches
- Tilly, Charles (1999) "Survey Article: Power-Top Down and Bottom up", *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 7, No: 3, s. 330-352.
- Toprak, Zafer (1982) *Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918*, Ankara: Yurt Yayınları.
- Tural, Mehmet Akif (1995) "Tekalif-i Milliye (Halka Borcu Kalmayan Devlet)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 32 (XI).
- Zürcher, Erik J. (2001) *Turkey: A Modern History*, London, New York: I. B. Tauris.